

49

33

47-925

-38

147

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637

16/25

9(47-925)

S-38

ՀԵՌՆԱՐԿ

5 OCT 2011

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՄԻՋԻՆ ԴԱՐ

Հայրենի տ. Ս. Ազատուհան և Երևանի հայրենի տ. համար 576 913 թվական

ԳԻՒԿԻ
ԻՍՏԻ

ՅԱՐՄԱՐԵՑՐԵՑ

Հայոց Ծխ. դպրոց. ծրագրին

S. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՐԵԱՆԵԿ

Ուսուց. Բագ. Հ. Հովհ. օր. դպր.

9

РУКОВОДСТВО

къ Армянской исторіи (средніе вѣка)

припособлено

къ программѣ арм. церк.-прих. школъ

Т. Теръ-Григорьянцемъ.

БАКУ

Типографія газеты „Баку“.

1913.

Handwritten purple notes and markings on the left page.

20 AUG 2013

Ն Ե ր ա ծ ու թ ի ւ ն

Միջին դարու սկզբներին ազգերի կեանքում խոշոր յեղաշրջում կատարուեց շնորհիւ քրիստոնէութեան, որ ստեղծեց նոր քաղաքակրթութիւն. մինչև այժմ էլ այդ քաղաքակրթութեան մշակողներն ու առաջ տանողները քրիստոնեայ ազգերն են:

Ինչպէս նախնական շրջանի կուլտուրան, այնպէս էլ քրիստոնէութեան քարոզութիւնն սկսուեց արեւելքից:

Միջերկրական ծովի հարաւ—արեւելեան կողմում, երկու մայր ցամաքների բաժանման կէտում, ընկած է մի, տարածութեամբ ոչ մեծ, երկիր, որ շատ հնուց յայտնի էր Հրէաստան անունով՝ իր Երուսաղէմ մայրաքաղաքով: Այնտեղ ապրում էին հրէաները, որոնք կոչւում էին և իսրայէլացիք, և դրա համար այդ երկիրն էլ երբեմն կոչւում էր Իսրայէլացոց երկիր: Հրէաստանը հնում շփուում էր նշանաւոր պետութիւնների հետ. մի կողմից տարածւում էր Եգիպտոսը, որ հնում ամենաքաղաքակիրթ երկիրն էր, միւս կողմից նա յարաբերութիւն էր պահպանում Ասորեստանի, Ասորիքի, Փիւնիկիայի և Արաբիայի միջով Բաբելոնի հետ: Հրէաների երկրովն էին անցնում այդ ժամանակուայ համարեա նշանաւոր վաճառականական ճանապարհները. մի կողմից՝ Փիւնիկիայից դէպի Արաբիա, միւս կողմից՝ Եգիպտոսից դէպի Ասորեստան և Բաբելոն: Այդ հանգամանքը նպաստեց հրէաների մէջ շատ վաղուց վա-

ճառականութեան զարգացմանը: Հին դարում շահերի մրցումն էր տեղի ունենում Ասորեստանի և Եգիպտոսի մէջ: Հրէաները ականատես էին այդ մրցմանը:

Շնորհիւ առևտրական յարաբերութեան՝ հրէաները ծանօթացան շատ ազգերի հետ՝ մանաւանդ Փիւնիկիայի անկումից յետոյ. իսկ այդ յարաբերութիւնն այն հետևանքն ունեցաւ, որ նրանք շուտով իւրացրին այդ ժամանակուայ քաղաքակիրթ ազգերի ուսումն ու գիտութիւնները:

Արդէն Աթէնքում Գրիստոսից վեց դար առաջ շնորհիւ յոյն փիլիսոփաների՝ ուսումը դուրս էր եկել քրմական նեղ շրջանից և բաւականաչափ զարգացել. այնպէս որ նա սկսել էր թափանցել բնութեան զանազան երևոյթների և գաղտնիքների մէջ և բացատրութիւններ էր տալիս անկախ կրօնական աշխարհայեացքից ու համոզմունքից: Յոյն փիլիսոփաները քննադատօրէն էին վերաբերում դէպի շրջապատող երևոյթները: Հիմնուել էին նշանաւոր գրադարաններ ու համալսարաններ՝ նոյն իսկ Յունաստանից դուրս, որոնց շնորհիւ յունական գիտութիւնները և նրա գիտնականների մաքրի արտադրութիւնները մատչելի էին դառնում մինչև իսկ հեռաւոր այլազգիներին:

Յունաստանի անկումից յետոյ, երբ Բ. դարում համաշխարհային նշանակութիւն ստացաւ Հռոմը, մի շարք երկրների հետ (Կարթագէն, Եգիպտոս, Իսպանիա, Բուն Յունաստան, Մակեդոնիա, Փոքր Ասիա, Փիւնիկիա, Ասորիք և Հրէաստան) յունական քաղաքակրթութիւնն էլ անցաւ նրան: Հռոմը իւրացրեց յունական արհեստները, գիտութիւնները, առևտուրը և նոյնիսկ քաղաքական կազմը: Նա յարմար ճանապարհներով հաղորդակցութիւն ստեղծեց իր հեռաւոր գաղութների և տիրապետած երկրների հետ: Հռոմը

գարձաւ առևտրի կենտրոն, որտեղ կարելի էր հանդիպել Աֆրիկայի, Ասիայի և Եւրոպայի ամենահեռաւոր ծայրերից եկած վաճառականների. նրանք իրանց հեռաւոր հայրենիքից բերում էին թէ ապրանք և թէ նրա հետ իրանց երկրի քաղաքակրթութիւնն ու սովորութիւնները. միաժամանակ նրանք ծանօթանում էին հռոմէական (աւելի շուտ յունական) թէ քաղաքակրթութեան և թէ մտաւոր կեանքի հետ. Հռոմը մի վայր էր, ուր բազմաթիւ այլատարր ցեղեր շփուում էին իրար հետ և ստեղծում մի ընդհանուր յունա-հռոմէական կուլտուրա:

Մասնաւորապէս հրէաները, որպէս վաճառական ժողովուրդ, Հռոմում մեծամեծ գաղութներ ունէին. Հռոմի կայսրներն իրանց նիւթական շահի տեսակէտից հովանաւորում էին նրանց և նպաստում նրանց յառաջադիմութեանը: Արեւելքից եկող հրէայ վաճառականներն իջնում էին իրանց ցեղակիցների մօտ և հաղորդում մայր երկրի նորութիւնները. օտարութեան մէջ գտնուող իւրաքանչիւր հրէայ համաձայն իր կրօնական համոզման՝ պարտք էր համարում գոնէ մի երկու անգամ այցելել հրէական սրբավայր Երուսաղէմի տաճարը: Տարուայ որոշ ժամանակ (գլխաւորապէս գարնանը՝ Պասէքի տօնին) անագին թուով հրէաներ էին ժողովուրդ Երուսաղէմ ամենահեռաւոր տեղերից: Այդպիսով հրէաները երբէք չէին կտրուում իրանց հայրենիքից. նրանք հոգով միացած էին նրա հետ:

Ծանր էր Հռոմի գերիշխանութիւնը հպատակ ժողովուրդների համար: Ամբողջ քաղաքների և երկրների բնակիչներ համարւում էին Հռոմի քաղաքացիների սեպհականութիւնը և պատերազմից յետոյ կենդանիների հօտերի պէս քշուում էին Հռոմ ու վաճառքի հանուում: Քանի Հռոմի քաղաքացիք իրանց

արդիւնքները վաճառքի չէին հանում, ուրիշ խօսքով՝ քանի զարգացած չէր արդիւնաբերութիւնը, ստրուկները դրութիւնն այնքան էլ ծանր չէր. բայց երբ առե-տրի զարգացման շնորհիւ արդիւնքի աւելորդ մասն սկսեցին վաճառքի առարկայ դարձնել, այն ժամանակ ստրուկների դրութիւնը միանգամայն անտանելի դար-ձաւ: Նրանց աշխատեցնում էին թէ դաշտերում և թէ հանքերում առանց խնայելու, որպէսզի, որքան կարե-լի է, շատ արդիւնք ստանան, և եթէ նրանք ծուլանում էին, անխնայ ջարդում էին: Այդ ստրուկների թիւը հարիւր հազարների էր հասնում: Այդ է պատճառը, որ հին պատմութեան ընթացքում Հռոմում անընդհատ ապստամբութիւններ էին բռնկուում, սակայն որոնք ամենատոսկալի կերպով զսպում էին:

Պակաս անտանելի չէր և հեռաւոր սեպհականու-թիւնների դրութիւնը: Փոխարքաները ամենաանխիղճ կերպով կողոպտում էին հեռաւոր նահանգները, հռոմ-մէական լեգիոնները կոտորում էին հոտոված ցեղերի թէ ազատութիւնը և թէ պատիւն ու սրբութիւնը: Ան-ընդհատ տեղի ունեցող ապստամբութիւնները առիթ էին հանդիսանում, որ ամբողջ քաղաքներ ու համայնք-ներ միանգամայն ոչնչացուէին: Նոյն դրութեան մէջ էր և Հրէաստանը:

Ինչպէս Հռոմի կայսրութեան բոլոր վայրերում, Հրէաստանում ևս զիւզացիներն ու խաշնարածները ամենալայն չափով հարստահարում էին. նրանք ճնշուած էին ծանր հարկերի տակ, որի շնորհիւ սաստիկ տա-րածուած էր վաշխատութիւնը: Ժողովրդի անբաւականութիւնից առաջ էին եկել մի քանի խմբակցութիւն-ներ, որոնք դադանի կամ բացարձակ կռիւ էին մղում այդպիսի դրութիւն ստեղծող և պաշտպանող հռոմէա-կան բռնապետութեան դէմ: Այդ խմբակցութիւններից

նշանաւորներն էին գերոսները, սադուկեցիները, փարի-սեցիները և յեսսեւացիք:

Հռոմի տիրապետութեան ամենակատաղի թշնա-միներն էին զելոտները. նրանք Գալիլիայի լեռներն ապաւինած զինուած խմբերն էին, որոնք երբեմն-եր-բեմն աւազակապետների առաջնորդութեամբ իջնում էին լեռներից և յարձակուում հռոմէական զօրքի վրայ ու սարսափ տարածում. նրանք վրէժխնդիր էին լի-նում ժողովրդի բռնաբարուած իրաւունքների համար և դրա համար Երուսաղէմի հիւժուած և հալածուած սեպհականազուրկ տարրի համակրութիւնը նրանց կողմն էր: Նրանք մի քանի անգամ ընդհանուր ապստամբու-թիւն բարձրացրին, սակայն միշտ էլ հռոմայեցիք մեծ արիւնհեղութեամբ ճնշեցին: Վերջին կատաղի կռիւը տեղի ունեցաւ Յիսուսի ծննդեան առաջին տարիներ-ում, որը զսպուեց. երկու հազար գերի ընկած հրէա-ներ խաչուեցին, իսկ աւելի մեծ թուով վաճառուեցին իրեն ստրուկներ: Հռոմէք ամենաապստամբիկ հար-ծանքներ սկսեց և Հրէաստանն արիւնով ներկուեցաւ: Բացի այդ՝ ամենուրեք բազմացան աւազակային խմ-բեր, որոնք անխնայ կողոպտում ու աւերում էին եր-կիրը և սպանում մարդկանց: Ժողովրդի յուսահատու-թիւնը աննկարագրելի էր. նա իր յոյսը կտրել էր բոլոր աշխարհայիններից և աչքերը յառել դէպի երկինք, որտեղից սպասում էր իր միակ փրկիչ՝ միս-սիային: Ժողովրդի այդպիսի յուսահատ դրութեան ժամանակ առաջ եկան այնպիսի խմբակցութիւններ, որոնք տիրող բռնութիւնների դէմ միակ կռուելու դէնք համարում էին անտեսական օգնութիւն և խաղաղ աշ-խատանք: Յեսսեւացիք էին դրանք:

Նրանք սպրում էին համայնքներով Հրէաստանի զիւղերում և զանազան վայրերում. նրանք իրար վե-

բաբերում էին իբրև եղբայրներ և ամենքն էլ աշխատում էին ընդհանուրի՝ համայնքի համար: Ոչ ոք սեպհականութիւն չունէր. ոչ սեպհական տուն, ոչ ստրուկ, ոչ հող, ոչ հօտ և ոչ ընդհանրապէս այնպիսի բան, որից կարող էին հարստանալ. նրանք իրանց ունեցածը մտցնելով՝ հաւասարապէս օգտւում էին: Վաստակած փողն իւրաքանչիւրը յանձնում էր գլխաւորին, որը գնում էր ամեն անհրաժեշտ բան և ամենքին էլ բաժանում՝ թէ առատ ուտեստ և թէ այլ անհրաժեշտ իրեր: Առաւօտեան աղօթքից յետոյ գլխաւորներն ամեն մէկին ցոյց էին տալիս իրանց կատարելիք աշխատանքները: Մինչև ժամը 11-ը ժրաջանութեամբ աշխատելուց յետոյ, իրանց մարմինը լուանում էին ցուրտ ջրով, ապա հագնում քաթանի զգեստ և մտնում ընդհանուր սեղանատունը: Այնտեղ աղօթում, ապա ստանում էին առատ կերակուր: Ճաշից յետոյ հանում էին իրանց զգեստը և կրկին աշխատում:

Սակայն Հոովմը խլելով ժողովրդի ազատութիւնը՝ պարզ է, որ այդպիսի համախմբումներն էլ պէտք է հալածէր: Հրապարակում մնացել էին միայն քահանաները, դպիրներն ու փարիսեցիները: Ժողովրդի մէջ յուզումը դեռ չէր դադարել, երբ հեռու Հրէական անապատից մի ձայն կոչում էր. «Նկէք ինձ մօտ, դուք, բոլոր յողնածներ և ծանրաբեռնուածներ և ես կըհանդըստացնեմ ձեզ»: Նա քարոզում էր սէր, գութ դէպի մերձաւորն ու ընկերը և խորշումն աշխարհային վայելչութիւններից, որի համար խոստանում էր երկնքի արքայութիւնը: Ժողովրդի մէջ յուզումը վերջացաւ 70 թ. Ք. յ. երուսաղէմի կործանումով. այնտեղից արդէն փախել էին բոլոր հարուստներն ու քահանաները դպիրների և փարիսեցիների հետ: Քաղցած ու տան-

ջուած հասարակ դասակարգը Երուսաղէմի փլատակների տակ գտաւ իր գերեզմանը. կենդանի մնացածները խումբ-խումբ թողեցին իրանց հայրենիքը և կամովին տարագրուեցին աշխարհի ամենահեռաւոր անկիւնները: Նրանց հետ ցրուեցին և նոր վարդապետութեան հետևողներն ու քարոզիչները, որոնք սկզբում հիւրընկալութիւն գտան իրանց ցեղակիցների մօտ՝ Հոովմում:

Առաջին անգամ նոր ուսմունքին հետևողները Հոովմում և ուրիշ տեղերում հաստատուած հրէաներն էին, իսկ կամաց-կամաց նրա խօսքերն արձագանգ գտան հազարաւոր այլատարր հալածուածների և քաղցածների սրտերում: Առաջին անգամ Ասորիքի Անտիոք քաղաքում հաւատացողներին քրիստոնեայ անունը տուին:

Հաւատացեալներն ամենքը միասին էին անցկացնում, և իւրաքանչիւրի ունեցածը համայնքին էր պատկանում. ամեն մէկն էլ իր սեպհականութիւնը վաճառում յանձնում էր առաքելին, որը բաժանում էր կարիքաւորներին: Այսպիսի փոքրիկ համայնքներից սկսեց կամաց-կամաց քրիստոնէութիւնը տարածուել աւելի լայն խաւերում:

Հանգամանքները նպաստում էին նրա տարածմանը. հոովմացիք արիւրով Միջերկրական ծովին շփուող բոլոր երկրներին՝ ամեն տեղ միատեսակ կառավարութեան եղանակ և որոշ չափով միատեսակ քաղաքակրթութիւն էին մտցրել, որը հեշտացնում էր ամեն մի ներքին յարաբերութիւն. լայնածաւալ պետութեան հպատակները դասաւորուած էին այնպէս, որ քրիստոնէական ուսմունքը հեշտութեամբ կարող էր մուտք գործել. ամբողջ ժողովուրդներ՝ գալլեր, սպանացիք, հրէաներ, Աֆրիկայի հելլենացած սեմիտներ

զրկուած էին իրանց թէ ցեղական և թէ քաղաքական ազատութիւնից. նրանք յուսահատուած աշխարհայինից՝ միայն հոգեկան մխիթարութեան էին ահլընկալուած. թէ այդ ցեղերի և թէ տիրապետող հոովմայեցիկները մէջ դասակարգերն իրանց անտեսական կացութեամբ խիստ տարբերուած էին. իրանց վիճակից զո՞հ եղողները թիւը շատ սակաւ էր և բազմաթիւ «տառապեալներ ու ծանրաբեռնուածներ» ուրախութեամբ փարեցին նոր ուսմունքին և իրանց հոգեկան մխիթարութիւնը նրանում գտան:

Շնորհիւ յոյն և հռովմայեցի նշանաւոր մտածողների մարդկային միտքը զուրս էր եկել որոշ չափով խաւար հեթանոսական շրջանից և քննադատօրէն էր վերաբերում դէպի իր պաշտած աստուածները, որոնք շատերի աչքում կորցրել էին իրանց նշանակութիւնը. աւելի բարձր շրջաններում, որոնց մատչելի էին յոյն փիլիսոփաների գրուածքները, տիրում էր հիասթափութիւն դէպի կեանքը, որը նպաստում էր բարքերի սոսկալի անկման, և նոր ուսմունքը կամաց-կամաց սկսեց մուտք գործել և իշխանական պալատները:

Սկզբում հեթանոսները բաւականանում էին նոր վարդապետութեան հետևողներին ծաղրելով, որովհետև նրանք սարուկներ, կանայք և երեխաներ էին, և նոր կրօնն անուանում էին «աղքատների կրօն»: Սակայն քանի նրանք բազմանում էին, իրանց վրայ էին դարձնում Հռովմի կայսրների ուշադրութիւնը. այնուհետև հեթանոս ժողովուրդն ամեն մի դժբախտ պատահարի պատճառ համարում էր քրիստոնեաներին, որոնք չէին յաճախում մեհեանները, աստուածներին զո՞հ չէին մատուցանում և իրանց հետ չէին աղօթում: Ատելութիւնն ու հալածանքը քանի գնում, մեծանում էր. այդ բանին նպաստում էին մանաւանդ այն հրէա-

ները, որոնք նոր վարդապետութեանը չէին հետևում:

Ամենամեծ հալածանք հանողներից մէկն էր Ներոն կայսրը, որը Հռովմի հրդեհի պատճառ համարեց քրիստոնեաներին, և սոսկալի կոտորածներ սկսուեցին: Այդ հալածանքները մերթ սաստիկ, մերթ մեղմ շարունակուեցին մինչև Դիոկղետիանոս, որը հալածանքների նոր դուռ բացաւ. ամբողջ քաղաքներ արիւնով ներկուեցան. սակայն այդ հալածանքները ոչ թէ պակսեցնում էին քրիստոնեաների թիւը, այլ, ընդհակառակն, նպաստում էին նրա տարածմանը: Այնքան մեծ ծաւալ էր ստացել նա Դ-րդ դարու սկզբներին, մինչ Կոստանդիանոս յենուելով քրիստոնեայ կուսակցութեան վրայ՝ Հռովմի կայսրների գահը ձեռք բերաւ և յետոյ ինքն էլ ընդունելով նոր կրօնը՝ միանգամայն ազատեց հալածանքներից:

մաց-կամաց մուտք գործել զէպի Հայաստան և Պարսկաստան:

Ա.

Քրիստոնեայ Արճակունքի

Ի.

Քրիստոնէութեան քարոզութիւնը Հայաստանի հարեան երկրներում. Աւանդութիւններ Արգար Ուշամայի, Թաղէոս և Բարդուղիմէոս առաքեալների և Սանդուխտ կուսի մասին. Հալածանք քրիստոնէութեան դէմ:

Առաջին երկիրը, որտեղ Հրէաստանից յետոյ քրիստոնէութիւնն սկսեցին քարոզել, Ասորիքն էր: Վաղուց արդէն ասորիների մի խոշոր մասն ընդունել էր մովսիսականութիւն և հրէայ քարոզիչներն ազատ մուտք ունէին իրանց նոր կրօնակիցների մօտ: Մինչև անգամ թագաւորներն ընդունում էին մովսիսականութիւն:

Ինչպէս մովսիսականութիւնը, նոյնպէս էլ քրիստոնէութիւնն ընդունելութիւն գտաւ ասորիների մէջ, և Անաիոք քաղաքում առաջին անգամ մի խումբ հաւատացեալների «քրիստոնեայ» անունը տուին:

Ասորիքից քրիստոնէութիւնն սկսեց կա-

Քրիստոնէութեան առաջին շրջանի քարոզութեան մասին Մովսէս Խորենացին բերում է հետեւեալ աւանդութիւնները, որ հաղորդել են ասորի պատմիչները:

Ուռհայաստանի թագաւոր Արգար (Աքար) Ուշամայ (Սև) (50 թ. Ք. յ.) հովմայեցիների իր վրայ ունեցած կասկածները փարատելու համար՝ ղեսպանութիւն ուղարկեց Բեթքուպին քաղաքը Մաուրնոս հաղարապետի մօտ: Դեսպանութիւնն անցնելով Երուսաղէմով՝ պատահեց Յիսուսին, որ քարոզում և բժշկում էր ժողովրդին: Նրանք եկան և Արգարին պատմեցին իրանց տեսածը: Արգար վաղուց տառապում էր հիւանդութեամբ (բորոտութեամբ), զբա համար նա ղեսպաններ ուղարկեց Յիսուսի մօտ և խնդրեց զալ իրեն բժշկել ու իր Եղեսիա քաղաքում հանգիստ ապրել:

Յիսուս ընդունելով ղեսպանութիւնը՝ երանի տուաւ նրան, որ ղեռ չտեսած՝ հաւատում է իրան, սակայն մերժեց անձամբ գնալ, այլ խոստացաւ իրենից յետոյ աշակերտներից մէկին ուղարկել: Այդ աշակերտը Թաղէոս առաքեալն էր, որ եկաւ Եղեսիա, քարոզեց ու մկրտեց Արգարին իր ընտանիքով: Թագաւորական ընտանիքի հետ մկրտուեցին և շատերը, և Թաղէոս հաւատացեալներին հովուելու համար՝ Աղղէ անունով խոյրարարին եպիսկոպոս կարգելով՝ ինքն անցաւ հիւսիսային Հայաստան, ուր իշխում էր Սանատրուկ Արշակունի իշխանը: Թաղէոս այդ կողմերում էլ քարոզեց. շատերի թւում հաւատաց և Սանատրուկի դուստր Սանդուխտ:

Աբգարի մահուանից յետոյ, երբ Սանատրուկ տիրեց նրա գահին, հալածանք հանեց քրիստոնէաների դէմ. այդ հալածանքին զո՞հ գնացին շատ հաւատացեալներ, որոնց թւում և Սանգուխան ու իր ուսուցիչ Թադէոս, որոնց Սանատրուկ նահատակել տուեց Շաւարշան դաշտում:

Ասորիքում քրիստոնէութեան մուտք գործելով հիմք էր դրուել նոր քրիստոնէական գրականութեան. եկեղեցական գրքեր և նոր վարդապետութեան պատմութիւնը գրուած էին ասորերէն՝ ասորի քարոզիչներ ձեռքով. որտեղ մուտք էր գործում քրիստոնէութիւնը, տարածւում էր և ասորոց լեզուն և գրականութիւնը: Բ-րդ դարում Եդեսիան ամբողջովին արդէն քրիստոնէայ էր:

Միւս կողմից՝ Միջերկրականի վրայով քրիստոնէութիւնը մուտք գործեց Փոքր Ասիա, Մակեդոնիա, Յունաստան և Բալկանեան թերակղզու զանազան վայրերը: Պօղոս առաքելը երկար ժամանակ քարոզել է Փոքր Ասիայում: Արևմուտքում քրիստոնէութիւնն ամենից շատ տարածւում էր յունական քաղաքակրթութեան վայրերում և քրիստոնէութիւնը ընդունողների մեծամասնութիւնը յունախօս էր: Յոյն քարոզիչներն ազդուում էին յունական գիտութիւններին, իսկ ասորի քարոզիչներն աչքի էին ընկնում իրանց խիստ պարզ կեանքով և աշխատում էին քրիստոնէութեան նախկին պարզութիւնը անաղարտ պահել:

Սյապիսով թէ արևմուտքից և թէ հարաւից քրիստոնէայ քարոզիչներն ազատ մուտք ունէին դէպի Հայաստան: Բացի Թադէոս առաքելից՝ յիշատակուում է և Բարդուղիմէոս, որը նոյնպէս քարոզել և նահատակուել է Հայաստանում:

Քրիստոնէութեան քարոզութեան հետ միասին սկսուել է և հալածանք նրա դէմ: Առաջին շրջանից մնացած մի շարք նահատակութիւնների աւանդութիւններն այդ են ապացուցանում: Բացի այդ՝ որովհետև քրիստոնէութեան քարոզութեան շրջանում Հայաստանը զանուել է Հռովմի գերիշխանութեան տակ և պարթև թագաւորները նշանակուում էին Հռովմից, պարզ է, որ կայսրների հանած հալածանքները պէտք է տարածուէին և Հայաստանում: Բուն Հայաստանում (Մեծ Հայքում) քրիստոնէութեան քարոզութիւնը շատ դանդաղ էր առաջ դնում. հայ ժողովուրդը շուրհիւ երկրի դիրքի եւ քաղաքական բաժանման՝ հետո եւ մնացել յունական ուսման ազդեցութիւնից. նա սերս կապուած էր հին կրօնի եւ իր աստուածների հետ. նրա մէջ բացակայում էր քրիստոնէական ոգին: Այդ հանգամանքն ըմբռնել էին առաջին յոյն քարոզիչները և նոր վարդապետութիւնն Ասիայում յաջողութեամբ տարա-

ծելու նպատակով հեթանոսական տոներն ու ծիսակատարութիւնները գործադրում էին քրիստոնէականի նպատակով:

Նոր վարդապետութեան հետևողներն իրար «եղբայր» էին անուանում. հաւատակից եղբայրները կազմում էին համայնք: Նրանք օգնում էին հիւանդներին, ծանր պայմանների մէջ տառապողներին և թշուառացածներին: Օգնութիւնը լինում էր թէ մասնաւոր կերպով և թէ համայնական միջոցներից. ջերմեռանդ հաւատացեալները կիրակի օրերը կամ ուրիշ սոճակատարութիւնների ժամանակ բերում էին իրանց նուէրը և յանձնում համայնքի հոգաբարձուին (եպիսկոպոսին): Ժամասացութիւնից յետոյ հաւաքուած նուէրները բաժանում էին կարօտեալ «եղբայրներին»: Երբեմն հաւատակից կարօտեալներին բաժանելիս մասն էին հանում և հեթանոս չքաւորներին: Իրա համար չքաւորները, այրիները, անօգնական պառականայք ու որբեր ամենից առաջ անդամագրուեցին բրիտոնեայ համայնքներին:

Առաջին քարոզիչները կսիւ էին յայտարարել տիրող բռնակալութեան, բարքերի ապականութեան և սուտ ու կեղծ հասկացողութիւնների դէմ: Նրանք հաստատել էին միակնութիւնը և անյուծելի դարձրել ամուսնութիւնը. արգելում էին վաշխառութիւնն ու ընչաքաղ-

ցութիւնը և քարոզում էին հաւասարութիւն, հպատակի և տիրողի մէջ խտրութիւն չէին դնում:

Համայնքն ինքն էր վճռում իր մէջ պատահած վէճերն ու անհամաձայնութիւնները. հեթանոս դատաւորին դիմելը մեծ յանցանք էր համարւում և դրա համար նրանից միանգամայն խորշում էին: Հիմք դրուեց նոր դատատանական հիմնարկութեան, որը ապագայում սրբագործեց եկեղեցին և շատ անգամ պաշտպանեց աշխարհիկ իշխանութեան դէմ:

Համայնքի անդամներն ընտրում էին իրանց համար հոգաբարձու, որ յունարէն կոչւում էր եպիսկոպոս: Եպիսկոպոսներն սկզբում թափառական կեանք էին վարում և յարաբերութիւն պահպանում իրարից հեռու ընկած համայնքների մէջ. նրանք զբաղւում էին և իրանց սեպական գործերով, բժշկութեամբ, փերեզակութեամբ, խաշնարածութեամբ, արհեստներով և այլն: Բայց երբ համայնքները բազմացան և նրանց կարիքները շատացան, այն ժամանակ նրանցից իւրաքանչիւրը կապուեց իր համայնքի հետ, և վերջինս էր հոգում նրա և նրա սորորադրեալ սարկաւազների ապրուստը:

Հաւատակիցների ժողովը կոչւում էր եկեղեցի, որ յունարէն նշանակում է Աստուծոյ ժողովուրդ:

1004
6441

Տիրող հեթանոս իշխանները հալածանք հանեցին նոր վարդապետութեան հետևողներին զէմ. այնուհետև քրիստոնեաները գաղանի էին ժողովուրդ և դաւանում իրանց կրօնը: Որքան հալածանքները սաստկանում էին, այնքան քրիստոնէութիւնը տարածւում էր, որովհետև հալածուած հաւատացեալները փախչում էին ամենահեռուոր տեղեր և քարոզում: Հայաստանում մեծ հալածանք տեղի ունեցաւ Խոսրովի ժամանակ, երբ շատ քրիստոնեաներ նահատակուեցան:

II.

Տրդատ Մեծ. նոր հալածանք քրիստոնէութեան զէմ. Ագաթանգեղոսի աւանդութիւնը Հովհիսիմեանց և Գայիանեանց մասին. Դրիգոր Պարթև. Յեղաշրջում Հռովմի կայսրութեան մէջ. Տրդատ ընդունում է քրիստոնէութիւն. Հայ եկեղեցին և յունա-ասորական կըրթութիւն:

Տրդատ Դիոկղետիանոսի հաճութեամբ 297 թուին բարձրացաւ Հայաստանի գահը: Նրա քառասուն տարուայ թագաւորութիւնը միանգամայն խաղաղութիւն բերաւ հայերին, և նրբանք, իբրև 'ի բնէ խաղաղ աշխատանքին նուիրուած ժողովուրդ, անձնատուր եղան իրանց ներքին բարեկարգմանը:

Այդ խաղաղութեան ընթացքում քրիստո-

նէութիւնն աւելի և աւելի տարածւում էր: Պարսիկներն իրանց պարտութիւնից յետոյ մի երկարատև դաշն էին կապել, որով Հայաստանի և Հռովմի կայսրութեան խաղաղութիւնը ապահովուած էր: Դիոկղետիանոսի նպատակն էր կազմակերպել մի ուժեղ միապետական կառավարութիւն, և նա, իբրև քաղաքագէտ, չէր կարող չնկատել, որ հետզհետէ իր աշխարհիկ իշխանութեան կողքին ստեղծւում է միանգամայն անկախ, իր ձգտումներին հակառակ քրիստոնէական համայնքների իշխանութիւնը, որոնք բաժանուած բազմաթիւ եպիսկոպոսութիւններից բաժանուած էին երկրի բոլոր կողմերում: Այդ փոքրիկ հոգևոր իշխանութիւնները կարող էին խանգարել իր ձգտումներին: Քրիստոնէութիւնը մուտք էր գործել մինչև իսկ Դիոկղետիանոսի պալատը. նրա կինն ու քոյրը նոյնպէս ընդունել էին քրիստոնէութիւն, և երբ 302 թուի ձմեռը լէգիոնների մէջ գտնուած քրիստոնեայ զինուորները բացէ 'ի բաց մերժեցին մասնակցել հնուց սովորութիւն դարձած 'ի պատիւ աստուածների անելիք պաշտամունքին, այն ժամանակ Դիոկղետիանոս բուռն միջոցների դիմեց: Ապստամբութիւնն այնպէս արագ տարածուեց, մինչև իսկ կայսրը շուարեց. այնուամենայնիւ նա հրամայեց արիւն չթափել: Սակայն ամբոխի կատաղութիւնը զսպել անկարելի

էր. նրա հրովարտակը հրապարակով պատուեցաւ. մայրաքաղաք Նիկոմիդիան հիմնայատակ կործանուեց, որի փոխարէն նրա պալատը հրդեհի մատնուեցաւ: Հեթանոս ամբօխը կատաղաբար յարձակուեց ամենուրեք քրիստոնեաների վրայ, որոնցից շատերը նահատակուեցան. քրիստոնեայ սպաները աստիճանից և պատուից զրկուեցան: Այս հալածանքի միջոցին քրիստոնեաները ոչ թէ միայն կոտորուում, այլև դիմադրում էին, և պարզուեց, որ քրիստոնեաները պահպանելի ոյժ են կազմում կայսրութեան մէջ: Այնուհետև Դիոկղետիանոս մի հրովարտակով հրամայեց «բոլոր քրիստոնէական տաճարները կործանել, եկեղեցական սպասներն ու զրքերը ոչնչացնել, քրիստոնեաներին տանջանքերի ենթարկել, ստորին դասի հաւատացեալներին զրկել քաղաքացիական իրաւունքներից, ազատ թողած ստրուկներից խլել ազատութիւնը, իսկ ստրուկ դասը զրկուում էր երբեքիցէ ազատագրուելու յոյսից»: Թէև այդ հրովարտակով իրաւունք չէր տրուում քրիստոնեաների արիւն թափել, սակայն ամենափոքրիկ դիմադրութիւնը նրանց կողմից առաջացնում էր արիւնհեղութիւն, և կայսրութեան արևելեան մասն ամբողջովին ներկուեց քրիստոնեաների արիւնով: Այդ հալածանքը շատերին քշեց Հայաստան՝ իրենց հաւատակիցների մօտ:

Սակայն Հայաստանն էլ զերծ չմնաց այդ հալածանքներից. Տրդատ, որպէս Դիոկղետիանոսի դաշնակից և բարեկամ, մէկը միւսի ետևից երկու հրովարտակ հանեց, որով հրամայում էր հետապնդել և գտնել ամեն տեղ քրիստոնեաներին՝ պատժելու համար: Նա քրիստոնեաների ինչքը խոստանում էր նուիրել նրանց գանողներին. թագաւորական զինուորները ցրուեցին ամեն կողմ քրիստոնեաներ որոնելու: Հալածանքից ստիպուած հաւատացեալները բնակութիւն էին հաստատում մեծամեծ քաղաքներում՝ հեշտ թագնուելու համար:

Այդ հալածանքից չազատուեց և թագաւորի մտերիմ ու ազգական Գրիգոր Պարթևը, որը նոյնպէս յանձն չառաւ աստուածներին պաշտօն մատուցանել:

Շատ քրիստոնեաներ նահատակուեցան Հայաստանում Տրդատի հրամանով, որոնց թուում և Վաղարշապատի շրջակայքում բնակութիւն հաստատած երկու խումբ հաւատացեալներ. նրանց մէջ կային շատ կոյսեր. նրանց գլխաւորներն էին Հռիփսիմէ և Գայիանէ, որոնք փախել էին Հռովմի կայսրութիւնից:

Սակայն 305 թուին Դիոկղէտիանոս հարկադրուեցաւ հրաժարուել գահից իր աթոռակցի հետ. գահի շուրջը բարձրացան խոռովութիւններ. կուսակցութիւններն առաջ էին քաշում

իրանց թեկնածուներին. դա հեթանոսութեան եւ քրիստոնէութեան վերջին պայքարն էր, և 312 թուին քրիստոնեայ կուսակցութեան պարագլուխ Կոստանդիանոս խոշոր յաղթութիւն տանելով իր հակառակորդներէ դէմ՝ բարձրացաւ Հռովմի կայսրութեան գահը. քրիստոնէութեան յաղթանակն էր այդ. իսկ յաջորդ 313 թ. տեղի ունեցաւ նրա «Միլանի հրամանը», որով միանգամայն ազատ յայտարարուեց քրիստոնէութիւնը:

Այսպիսի խոշոր յեղաշրջումը Հռովմէական կայսրութեան մէջ չէր կարող անհետանալ մընալ նրա գերիշխանութիւնը ճանաչող Հայաստանի համար և, յիրաւի, Տրդատ, որ Կոստանդիանոսի մտերիմն էր և նրա հարսանիքին հրաւիրուած ու սէր հաստատուած երկուսի մէջ, 'Իիոկղետիանոսի հրաժարումից յետոյ՝ 306 թուին քրիստոնէութիւնը ազատ կրօն յայտարարեց Հայաստանում:

Ագաթանգեղոս այսպէս է պատմում Տրդատի դարձի մասին.

Գրիգորին Նոր վերապ ձգել տալուց, կոյսերին և շատ քրիստոնեաների նահատակելուց յետոյ Տրդատի վրայ մի տեսակ մեղամաղձութիւն եկաւ, որը տեց վեց օր: Այնուհետև թագաւորը հրամայեց որսի պատրաստութիւն տեսնել. նա կամեցաւ որսի գնալ: Մինչդեռ նա ուզում էր կառք նստել, յանկարծ վայր ընկաւ և շմելով սկսեց գժութիւններ անել:

Պալատական կանայք, գլխաւորապէս թագաւորի կինը և քոյրը (որոնք ըստ երևութին հակուած էին դէպի քրիստոնէութիւնը) թագաւորի հետ պատահած դժբաղդութիւնը նրա՝ քրիստոնեաների և մասնաւորապէս Գրիգորի դէմ հանած՝ հալածանքի հետևանք և քրիստոնեաների Աստուծոց ուղարկուած պատուհաս համարեցին.

Տրդատի քոյր Նոսրովիդուխտ երազ տեսաւ. մի սպիտակազգեստ մարդ ասում էր, որ Գրիգորը կարող է բժշկել թագաւորին: Վերջապէս պալատականները համոզուեցին և Օտա Ամատունեաց իշխանը գնաց Արտաշատ ու Գրիգորին հանեց վիրապից կենդանի. մի քրիստոնեայ կին ծածուկ կերակրել էր նրան վիրապում:

Գրիգոր քարոզեց և հաւատացրեց հիւանդ թագաւորին, որ նահատակուած քրիստոնեաները հոգեպէս ապրում են, մեռած չեն և նրանք իրանց չարչարանաց փոխարէն վարձատրութիւն պէտք է ստանան Աստուծոց: Տրդատ հոգեպէս հանգստացաւ և ընդունեց քրիստոնէութիւն. նրա հետ հաւատացին և շատ իշխաններ ու ժողովրդի բազմութիւն:

Իրանից յետոյ Գրիգորի և Տրդատի առաջին գործն եղաւ վկայարաններ կանգնեցնել կոյսերի բընակած և նահատակուած տեղերում. շինուեցին Գայիանէի, Հոփիսիմէի անուան նուիրած և Շողակաթի անունով վանքերը:

Մինչ Գրիգոր զբաղուած էր քարոզութեամբ, ինքը թագաւորը բոլոր գօրքով Վաղարշապատից արշաւեց գնաց Արտաշատ քաղաքը Անահտական մեհեանը կործանելու: Ճանապարհին հանդիպեց նախ Արամազդի գրիչը կոչուող երազացոյց երազընդհան Տիւր աստուծոյ պաշտամունքի տեղին, այդ մեհեանը

ուաման և գիտութեան վայր էր. հրդեհեցին ու այրեցին այն, իսկ կրակից զերծ մնացած հիմքերը քանդեցին. այնտեղ մթերուած գանձը աղքատներին, տառապեալներին ու չքաւորներին բաժանեցին: Դաստակերտը, սպասաւորներին և քրմերին հողաբաժինների հետ նուիրեցին եկեղեցուն:

Յետոյ արշաւեցին Դարանաղեաց դաւառի Թորդան աւանը, որտեղ գտնուում էր սպիտակափառ կոչուած Բարշամի մեհեանը: Մեհեանն ու արձանը կործանեցին, իսկ ոսկին ու արծաթը աւարի տալով աղքատներին բաշխեցին: Գիւղն իր ամբողջ դաստակերտով ու կալուածներով Աստուծոյ անուանը նուիրելով՝ Փրկչի ս. նշանը կանգնեցին այնտեղ:

Դրանից յետոյ գնացին Անի աւան ամբողջը, որտեղ գտնուում էին Հայոց թագաւորների դամբարանները: Այդտեղ կործանեցին աստուածների հայր կոչուած Արամազդի մեհեանն ու կուռքերը, և տէրունական նշան կանգնելով՝ աւանը բերդի հետ միասին եկեղեցուն նուիրեցին:

Այդտեղից դուրս եկաւ Եկեղեաց գաւառը. երէկ աւանուամն էր գտնուում Հայոց թագաւորների պաշտած Անահիտ տիկնոջ մեհեանը: Դրմերը դուրս եկան զինուած սպասաւորներով և զօրքով ու կուռւում էին անահին աղաղակ բարձրացնելով. սակայն տեղի տալով փախան և բարձրաբերձ պարիսպներն էլ կործանուեցին: Թագաւորը զօրքի հետ հասնելով՝ փշրեցին Անահիտի ոսկի արձանը, հիմնայատակ կործանեցին մեհեանը և ոսկին ու արծաթը բաժանեցին: Այդտեղից Գայլ գետով անցնելով քանդեցին Նանէ դիցուհու՝ Արամազդի դստեր մեհեանը, որ թիւ աւանուամն էր: Եւ երկու մեհեանների գանձերը ժողովելով շրջակայքի հետ միասին եկեղեցուն նուիրեցին:

Եկան հասան Արամազդի որդու՝ Միհրի մեհեանը, որ գտնուում էր պարթեւական լեզուով Բագայառիճըն կոչուող գիւղում (Դերջան գաւառում). հիմքից կործանեցին և այնտեղ ժողոված գանձերը աւարի տալով աղքատներին բաժանեցին, իսկ այդ վայրերը եկեղեցուն նուիրեցին:

Քրմերից որոնք ընդունեցին քրիստոնէութիւնը, Գրիգոր քարոզեց ու բացատրեց նոր կրօնի վարդապետութիւնը և պաշտօններ տուեց, իսկ չընդունողները փախան Խաղտեաց և Կովկասեան լեռները:

Այդ բոլորից յետոյ Տրդատ ժողով գումարեց Վաղարշապատում և Գրիգորին ընտրելով հովիւ՝ քահանայապետ՝ ուղարկեցին Կեսարիա, այնտեղի եպիսկոպոսից ձեռնադրութիւն ստանալու:

Ազաթանգեղոս այսպէս է նկարագրում այդ ճանապարհորդութիւնը.

— Գրիգորին ուղեկցում էին Անգեղ տան մեծ իշխանը, Աղձնեաց մեծ բղջիւրը, Մարդպետական իշխանը, թագակապ իշխանը, Հայոց զօրքերի սպարապետը, Կորդուաց աշխարհի իշխանը, Ծովիաց աշխարհի իշխանը, Դարգարացոց աշխարհի իշխանը, որ երկրորդ բղջիւրն էր համարուում, Ռշտունեաց աշխարհի իշխանը, Մոկաց աշխարհի իշխանը, Սիւնեաց աշխարհի իշխանը, Ծաւղէից աշխարհի իշխանը, Ուտեացոց աշխարհի իշխանը, Հեր և Զարեանդ գաւառի շահապ իշխանը, Մաղխազութեան տան իշխանը և Արծրունեաց իշխանը:

Եւ պատրաստուեցին, իրենց հետ նուէրներ վերցրին՝ ոսկի ու արծաթ, ձիաներ և ջորիներ, զգեստներ, տեսակ-տեսակ սպասներ այն սրբավայրերի համար, որտեղ առաքեալներն էին լինում. բոլոր եկեղեցիները համար նուէրների պատրաստութիւն տեսան:

Գրիգորին նստեցրին արքայական ոսկեպատ կառքի մէջ, որին լծուած էին սպիտակ ջորիներ. բոլոր իշխանները ժողովուելով նրա հետ կառքերով և երիվարներով, գորքով և իւրաքանչիւր գնդի զբօշակներով շարժուեցին գնացին Այրարատեան գաւառի Վաղարշապատ քաղաքից: Հասնելով Յունաց երկրի սահմանները՝ մեծամեծ պատիւներ ստացան և հիւրասիրուեցին շատ քաղաքներից:

Ղեկնդիտս կաթողիկոսը և քահանայական դասը մեծ պատուով ընդունեցին նորադարձներին, տօն և մաղթանք կատարեցին:

Նոյն հանդիսով և բազմաթիւ յոյն քահանաներով Գրիգոր վերադարձաւ Հայաստան:

— Եկան հասան Սեբաստիա... այնտեղ Գրիգոր շատ եղբայրներ գտաւ, որոնց համոզեց իր հետ գալ, որպէսզի իր աշխարհում վիճակներ տայ, նրանցից մեծամեց խմբեր կազմելով իր հետ վերցրեց.

— Երբ Գրիգոր հասաւ Հայոց աշխարհը, լսեց որ Տարօնի երկրում Վահեվահեան մեհեանն է մնացել, որ շատ հարուստ էր, ոսկով և արծաթով լի, որովհետև շատ թագաւորներ բազմաթիւ նուէրներ էին տուել. նա համարուում էր ութերորդ սրբավայրը, որտեղ վիշապաքաղ անուանուած Վահագնն էր. դա Մեծ Հայքի թագաւորների ուխտատեղին էր և գտնուում էր Եփրատ գէտի վրայ՝ Քարքեայ լեռան գէմուղէմ և որը յաճախակի ուխտագնացութեան համար Աշտիշատ էր կոչ-

ւում, որովհետև այն ժամանակ դեռ ևս երեք մեհեաններն էլ կանգուն էին. առաջին մեհեանն էր Վահեվահեան, երկրորդը՝ ոսկեմօր ոսկեծին աստուածուհու, որի բազինն էլ հէնց կոչուում էր ոսկիհատ ոսկիամօր աստուածուհու և երրորդը՝ Աստղիկ կոչուած դիցահու մեհեանն էր, որ յունարէն ասում էին Վահագնի սենեակ. նա ինքն էր Աֆրոդիտէն: Ս. Գրիգոր ցանկացաւ այն էլ քանդել, որովհետև տգէտ մարդիկ գեռևս կատրում էին այնտեղի պաշտամունքը:

Նա իր հետ բերել էր Յովհաննէս Մկրտչի և Աթանազիոսէս նահատակի նշխարները: Մեհեանը կործանելով՝ նշխարներն այնտեղ ամփոփեց: Որովհետև այստեղ մեծ դիմադրութեան հանդիպեցին, ուստի մեհեանն այնպէս կործանեցին, որ շինութեան հետքն անգամ չերևաց:

Գրիգոր առաջին մկրտութիւնն այդտեղ կատարեց և շատ հաւատացեալների մկրտելով՝ ՚ի յիշատակ սրբերի տօն նշանակեց, որպէսզի ժողովրդի սովորութիւնն անխախտ պահպանուի:

Տրգատ լսելով Գրիգորի վերադարձի մասին, մեծ բազմութեամբ ընդառաջ գնաց և Արածանի գետում մկրտուեցին:

Այսպիսով Տրգատի և Գրիգորի ջանքերով Հայաստանը պաշտօնապէս ընդունեց քրիստոնէութիւն: Ինչպէս Տրգատ, նոյնպէս և Գրիգոր մեծ դեր խաղացին այդ գործում:

Ըստ աւանդութեան Գրիգոր Տրգատի հօրն սպանող Անակի որդին էր, որին յոյն ստնդու Սոֆիան նախարարների վրէժխնդրութիւնից ազատելով փախ-

ցրել էր Կեսարիա. այնտեղ յոյն ընտանիքում մեծա-
նալով Գրիգոր անուել էր քրիստոնէական հոգով, ա-
մուսնացել էր Մարիամ անուհով յոյն աղջկայ հետ,
ուսնեցել էր երկու որդի՝ Արիստակէս և Վրթանէս և
ապա բաժանուելով կնոջից՝ ինքը գնացել էր Հուովմ
Տրդատին ծառայելու իր հօր մեղքերը թեթևացնելու
նպատակով: Տրդատ շատ սիրում էր նրան, թէև գի-
տէր նրա քրիստոնեայ լինելը: Գրիգոր Տրդատի հետ
վերադարձել էր Հայաստան:

Գրիգոր Հայաստանում քրիստոնէութիւնը
արմատացնելու նպատակով հիմնեց եկեղեցի-
ներ և վանքեր, որոնք՝ բացի ուխտատեղիներ
և աղօթատներ լինելուց՝ ծառայում էին և
իբրև դպրոցներ: Ժողովեց հին կրօնի ներկայա-
ցուցիչ քրմերին ու նրանց որդոց և սովորե-
ցրեց քրիստոնէական վարդապետութիւնը, և
այս՝ կրկին նպատակով. նախ՝ ժողովրդին քրի-
ստոնէութեան դէմ գրգռողների թիւը կրպակա-
սէր և երկրորդ՝ երկրի հասկացող ու գրագէտ
դասը նրանք էին կազմում: Նրանց ուսացանում
էին յոյն քահանաները յոյն լեզուով և գրով.
այսպիսով՝ մինչ հարաւային Հայաստանը են-
թակայ էր ասորի գրականութեանը, արևմտեան
և հիւսիս-արևելեան Հայաստանը ենթարկուեցաւ
յունական ուսմունքին: Դպրոցներում սովորող
քրմերից և նրանց որդիներից դուրս եկան ա-
ռաջին հայ քրիստոնեայ հոգևորականները: Տըր-

դատ այնպէս տարուել էր նոր վարդապետու-
թեամբ, որ տէրութեան գործերը թողած շըր-
ջում էր գաւառից գաւառ և քարոզում ժողո-
վըրդին: Որպէսզի ժողովրդի յիշողութիւնից մի-
անգամայն ջնջէ հին հեթանոսութիւնը յիշեց-
նող սովորութիւններն ու յիշատակաբանները,
Գրիգոր արգելեց հայ լեզուն եկեղեցիներում, և
ծիսակատարութիւնների ժամանակ գործ էին
ածում ասորի կամ յոյն լեզուն. հեթանոսական
տօները վերածեց քրիստոնէականի, հեթանո-
սական սրբավայրերում և ուխտատեղիներում
կանգնեցրեց քրիստոնէական աղօթատներ: Նա
արգելեց հեթանոսական սովորութիւնները, քա-
րոզեց՝ հեռանալ բոլոր աշխարհային գուարձու-
թիւններից, նուիրուել աստուածաշտութեան
և այդպիսով ակնկալել երկնքի արքայութեանը:
Լուեց հայ գուսանի երգը, որ հին հեթանոս թա-
գաւորների գործերն էր փառաբանում և յիշեց-
նում անցեալը. դադարեցին հեթանոսական
տօնակատարութիւնները և միմիայն քրիստո-
նէական անշուք տաճարների կամարների տակ
յոյն և ասորի հոգևորականներն աղօթքներ էին
մրմնջում ժողովրդին անհասկանալի լեզուներով.
Իսկ ժողովուրդը լուռ ու մունջ լսում էր՝ ա-
ռանց հասկանալու նոր՝ քրիստոնէական Աս-
տուծոյ լեզուն:

Գրիգոր քրիստոնէութիւնը Հայաստանում

արմատացնելու նպատակով երկիրը վիճակների բաժանեց ըստ գոյութիւն ունեցող նախարարութիւնների. իւրաքանչիւր վիճակի համար եպիսկոպոս նշանակեց, որոնք թէ իբրև դատաւորներ էին ներկայանում և թէ ուսուցանում էին ժողովրդին: Նայած նախարարի բարձին, նրա եպիսկոպոսն էլ նոյն աստիճանին էր համարուում. այլև եպիսկոպոսի պարտականութիւնն էր՝ յետ կանգնեցնել նախարարին եւ առհասարակ իշխանական դասակարգին հակաքիստոնէական ընթացքից եւ նրան ենթարկել եկեղեցու օրէնադրութեանը: Նոյն գերը հասարակ ժողովրդի նկատմամբ կատարում էին քահանաներն ու վարդապետները:

Տրդատ՝ բացի կործանած մեհեանների հարըստութիւնն ու ահագին կալուածներ եկեղեցիներին ու վանքերին նուիրելուց, որոնց տէրն ու կարգադրիչը հոգևորականութիւնն էր, ընդարձակ կալուածներ ևս նուիրեց թէ Գրիգորին ու իր սերնդին և թէ զանազան վանքերի ու եկեղեցիների: Միմիայն Գրիգոր ստանում էր յիսուն գաւառի եկամուտ: Այսպիսով հայ եկեղեցին էլ նոյնպիսի կազմակերպութիւն ստացաւ, որպիսի քաղաքական կազմ ունէր Հայաստանը:

Սակայն իշխաններից շատերը առ ահի էին ընդունել քիստոնէութիւնը. նրանց համար

խորթ էր նոր կրօնի պահանջները. մանաւանդ նրանց համար օտարոտի էր քրիստոնեայ հոգևորականների իրանց գործերում խառնուելը. իսկ այդ բոլորի պատճառ համարում էին եկուոր պարթև ցեղի ներկայացուցիչ Տրդատին, որն իր չափից դուրս յունասիրութեամբ հայրենի սրբութիւններն էր խախտում. եւ սկսուեց մի խուլ ասելութիւն բնիկ նախարարական տոհմերի կողմից դէպի թագաւորող տուր: Պայքար էր սկսուել հնի եւ նորի մէջ:

Տրդատ տեսնում էր այդ ամենը և զայրանում, սակայն նա իբրև ճշմարիտ քրիստոնեայ, թողեց աշխարհային կեանքը և քաշուեց ճգնելու: Ըստ աւանդութեան, երբ նախարարները նրան երկար համոզում էին վերադառնալ և նա չէր համաձայնուում, նրան թունաւորեցին. նա մեռաւ 336 թուին: Նրանից առաջ արդէն մեռել էր Գրիգոր, հայոց առաջին կաթողիկոսը:

Գրիգոր հանդիսացաւ որպէս երկրորդ նըշանաւոր քարոզիչ քրիստոնէութեան. նա հայերին վերջնականապէս հանեց հեթանոսական խաւար հասկացողութիւնից, դրա համար էլ կոչուեց Լուսաւորիչ. հայ եկեղեցին կոչուում է Լուսաւորչական եկեղեցի, իսկ այդ եկեղեցուն պատկանող հայերը՝ լուսաւորչական հայեր:

III.

Քրիստոնեայ և հեթանոս կուսակցութիւններ. Քրիստոնէութեան քարոզութիւնը հարևան երկրներում. Խոսրով կարճահասակ (կոտակ) (336—343) և Տիրան (343—353). Պարսից ջանքերը Հայաստանն իրանց գերիշխանութեան տակ ձգելու.

Տրդատ մեծի քառասնամեայ խաղաղ թագաւորութիւնը նպաստեց Հայաստանի բարգաւաճմանը, ուժեղանալուն և քրիստոնէութեան տարածմանը՝ նոյն իսկ հարևան երկրներում: Տրդատի շնորհիւ քրիստոնեայ հոգևորականութիւնը մեծամեծ արտօնութիւններ ստացաւ. հոգևորականութեան ներկայացուցիչներն աշխատում էին աշխարհիկ իշխանութեան ներկայացուցիչներին իրենց ենթարկել: Նրանք ամեն քայլափոխում խառնում էին քաղաքական իշխանութեան կարգադրութիւնների մէջ. շատ անգամ կանգնեցնում էին նրանց գործադրութիւնը, եթէ դրանք դէմ էին իրանց ձգտումներին և քրիստոնէական վարդապետութեան ոգուն: Պատմական կեանքում տեղի ունեցող այդպիսի փոփոխութիւնները առանց ընդհարումների չեղան: Քաղաքական իշխանութեան ներկայացուցիչներն իրանց վայելած դարեւոր

իրաւունքները հետևութեամբ չէին զիջիլ հոգևորականութեանը:

Կոստանդիանոս մեծի մահուանից յետոյ Արևմտեան կայսրութիւնն առժամանակ թուլացաւ՝ շնորհիւ ներքին խռովութիւնների. նա այլևս ժամանակ չունէր զբաղուելու Արևելքով. Հայաստանն իր բաղդին էր թողնուած: Տրդատ մեծի թագաւորութեան վերջին տարիներն արդէն խուլ դժգոհութեան նշաններ էին նկատուում դէպի թագաւորոյ Արշակունի տոհմը, որը նոր կարգերի պաշտպան էր: Պարսկական գահի վրայ բարձրացել էր Շապուհ մեծը, որը ձրգտում էր Պարսկաստանին վերադարձնել իր նախկին փառքը:

Այսպիսի պայմանների մէջ հէնց որ Հայաստանի գահը բարձրացաւ Խոսրով կարճահասակը (կոտակ)՝ մի թոյլ և վախկոտ մարդ, իսկոյն ծածկուած կրքերը բռնկուեցին: Այդ ժամանակ դեռևս շատերը ծածուկ կռապաշտութեան էին հետևում և հեթանոսական սովորութիւնները շարունակում. նրանք դէմ էին քրիստոնէութեանը. դրա համար էլ դաւադրութիւն կազմեցին Վրթանէս կաթողիկոսի կեանքի դէմ: Դաւադրութեանը գլուխ էր կանգնած թագուհին, որին կաթողիկոսը յաճախ յանդիմանում էր իր հեթանոսական վարք ու բարքի համար: Սակայն դաւադրութիւնը չյաջողուեց, որով

հետև թագուհին վախենում էր ամուսնուց:

Նախարարներն օգտուելով թագաւորի թոյլ բնաւորութիւնից՝ սկսեցին իրար երկիր ոտնակոխ անել և կոտորել. մանաւանդ մեծ կոտորած սկսուեց Որդունեաց և Մանաւագեան երկու նախարարական հին տոհմերի մէջ: Թագաւորն ու կաթողիկոսը Ալբիանոս նշանաւոր եպիսկոպոսին ուղարկեցին նրանց հաշտեցնելու. սակայն նախարարներն անարգեցին նրան և ուշք չդարձրին նրա խօսքերին: Այն ժամանակ թագաւորը Մամիկոնեան Վաչէ սպարապետին զօրքով ուղարկեց նրանց դէմ: Վաչէն երկու նախարարութիւններն էլ ջնջեց:

Մինչ այս, մինչ այն՝ հիւսիսային վայրենաբարոյ ցեղերը միացած հեղեղեցին Հայաստան:

Նրանց յարձակման մասին հետևեալն է պատմւում. Գր. Կուսաւորչի թոռն Գրիգորիս, որ Աղուանից կողմի քրիստոնեաների վրայ եպիսկոպոս էր կարգուած, անցաւ Կովկաս ուրիշ ցեղերի քարոզելու. նա քարոզեց Մաղքթաց Սանեսան Արշակունի թագաւորին ևս. նրա քարոզութիւնները մեծ ազդեցութիւն էին գործում: Սակայն այդ ցեղերը, որոնց զբաղմունքն ու ապրուստի միջոցը յափշտակութիւնն ու աւարաութիւնն էր, լուր տարածեցին, որպէս թէ Հայոց թագաւորն է դիտմամբ այդ քարոզչին ուղարկել, որպէսզի իրանց սովորական պարսպմունքից յետ կանգնեցնէ:

—Եթէ չյափշտակենք, չաւերենք, ուրիշից չխլենք, այլևս ինչով պիտի ապրենք, ասում էին նրանք:

Գրիգորիսին նահատակեցին ու մեծամեծ խմբերով յարձակուեցին Հայաստանի վրայ:

Խոսքով և Վրթանէս թողեցին երկիրը և ապաւինեցին ամուր տեղեր: Վաչէ սպարապետը միացած մի քանի նախարարների հետ կարողացան ասպատակաւորներին քշել Հայաստանից:

Երկիրը նոր էր խաղաղուել, երբ Շապուհ զօրք ուղարկեց Հայաստանը գրաւելու. նրա հետ ծածուկ միացել էին երկու նախարարական տոհմեր, որոնք խոստացել էին երկիրն ու թագաւորին նրա ձեռքը մատնել: Դաւադրութիւնը բացուեց. երկու դաւադիր նախարարութիւնները ջնջուեցին (Ռշտունեաց և Աղձնեաց): Այնուհետև Խոսքով զգուշութեան համար պահանջեց, որպէսզի նշանաւոր նախարարները միշտ արքունիքում լինեն: Զինուորական ոյժը կենտրոնացրեց և սպարապետութիւնը յանձնեց Մամիկոնեան տոհմին: Այդ միացած ուժով հայերը երկու անգամ պարսից արշաւանքի առաջն առան:

Եթէ Խոսքով հլու հնազանդ էր կաթողիկոսին և քրիստոնեայ կուսակցութիւնն իր կողմնունէր, որդին Տիրան (313-353) իր ինքնահաճ բնաւորութեամբ միանգամայն դէմ էր

գնում կաթողիկոսի պահանջներին: Տիրան հետևում էր հեթանոսական սովորութիւններին, որի պատճառով կաթողիկոսը յաճախ յանդիմանում էր: Միայն թագաւորը չէր հետևում կուսպաշտական սովորութիւններին, այլև իշխաններից շատերը:

— Հայերը հէնց սկզբից քրիստոնէութիւնն ընդունել էին ոչ թէ ջերմհոանդ հաւատով, այլ հարկադրուած՝ իբրև մարդկային մի մոլորութիւն. ոչ թէ գիտակցաբար, համողուած, ինչպէս որ հարկաւոր էր, այլ մի քանիսը միայն, որոնք յոյն և ասորի լեզուներին տեղեակ էին և նրա (քրիստոնէութեան) մանրամասնութիւններին ծանօթ: Շատերը սիրում էին իբրանց առասպելների վիպասանական երգերը. նրանց էին հաւատում և նրանցով էլ կրթւում... զրա համար էլ կուռքերի հին պաշտամունքը դեռ ծածուկ կատարում էին...:

Երիտասարդ Յուսիկ կաթողիկոսը սաստիկ նախատում էր թագաւորին, մինչև իսկ մի անգամ նրան արգելեց եկեղեցի մտնել: Տիրան զայրացած բրածեծ անել տուաւ նրան, որից և կաթողիկոսը մեռաւ:

Տիրան միւս կողմից էլ հալածանք հանեց նախարարական տոհմերի դէմ. նրա այդ տրամադրութիւնից օգտուեց Մարդաբեկտունի Հայր կոչուող նախարարը, որը կոտորել տուաւ Ռըշտունեաց և Արծրունեաց հզօր նախարարու-

թիւնները: Այդ ցեղերից քչերն ազատուեցին:

Յուսիկի փոխարէն Տիրան կաթողիկոսութեան համար հրաւիրեց Դանիէլ անունով ասորի եպիսկոպոսին, որ Գր. Լուսաւորչի աշակերտն էր եղած, վերակացու էր բոլոր վանքերի և եկեղեցիների վրայ և խստակեաց մարդ էր: Դանիէլ գալով առաջին գործն եղաւ Տիրանին նախատել հակաքրիստոնէական ընթացքի և Յուսիկին սպանել տալու համար, որի համար և Տիրան նրան խեղդամահ անել տուաւ:

Շապուհ լսեց Հայաստանի անցքերը և Սիւնեաց նախարարի զրդամաճը զօրք ուղարկեց. հուովմայեցիք չկարողացան հայերին օգնել, և Տիրան խաբէութեամբ Պարսկաստան տարուելով աչքերի լոյսից զրկուեց:

Տիրանի գերութիւնից յետոյ հայոց մեծամեծները նոր ուշքի եկան. խորհուրդ կազմեցին և դեսպանութեամբ դիմեցին Կոստանդին կայսեր օգնութեանը: Կայսրը նոր էր վերադարձել գերմանացիների դէմ ձեռնարկած արշաւանքից, երբ հայերը ներկայացան նրան. նրանք յիշեցրին Տրդատ մեծի և Կոստանդիանոս մեծի մէջ եղած դաշինքը և օգնութիւն խնդրեցին: Կայսրը օգնական զօրք ուղարկեց. պարսիկները պարտուեցին և Շապուհ ստիպուած էր Տիրանին իր ընտանիքով ազատ արձակել: Տիրան վերադարձաւ Հայաստան և կուրութեան պատճառով գա-

հից հրաժարուելով՝ թագաւորութիւնը զիջեց իր որդի Արշակին (353-368):

IV.

Արշակ (353-368). Հայաստանի դրութիւնը. Դրացի պետութիւնների վերաբերմունքը. Արշակի ձգտումները. Պարսկական արշաւանքները. Արշակի ծրագրի խորտակումը և նրա վախճանը:

Հայաստանում անկախ քաղաքական կեանք ստեղծելու վերջին փորձը կատարեց Արշակ. Պայմանները նպաստաւոր էին. Բիւզանդիայի գահն էր բարձրացել ալլմանների դէմ խոշոր յաղթութիւն տանելուց յետոյ Յուլիոս Ուրացոյւր. նա ուզում էր վերականգնել հեթանոսական կարգերը և ստեղծել ուժեղ միապետական կառավարութիւն. դրա համար նա խլեց եկեղեցիներէից իր նախորդների շնորհած արտօնութիւնները: Նա աւելի շատ զբաղուած էր իր ներքին պետական գործերով. հայերը թողնուած էին իրանց բաղդին: Պարսիկներն զբաղուած էին հոնների դէմ արշաւանքով, և նրանց ձեռնտու չէր Հայաստանի համար հռովմայեցիներին պատերազմի առիթ տալ:

Արշակ օգտուեց իր այդ դրութիւնից և ցանկացաւ իր արևմտեան դրացուն հեռակելով ստեղծել մի ուժեղ միապետութիւն: Իր այդ

նպատակին հասնելու համար նախ վերականգնեց պարթև ցեղի կաթողիկոսութիւնը: Նախարարները, թագաւորն ու զինուորականները ընտրեցին Արշակի թիկնապահ—սենեկապետ Ներսէսին կաթողիկոսացու: Ներսէս շարունակ թագաւորի գլխավերևը կանգնած՝ բռնած էր ունենում նրա կանակուռ սուրն ու կամարը (գօտին):

Ներսէս ըստ ընդունուած սովորութեան զնաց կեսարիա և կաթողիկոս ձեռնադրուեց: Նա հոգ տարաւ Գր. Լուսաւորչի դրած կարգերը վերանորոգելու: Եպիսկոպոսների ժողով գումարեց Աշտիշատում, որտեղ անդրանիկ եկեղեցին էր հիմնուած, կարգադրեց, որ ամեն տեղ դպրոցներ բացուին յոյն և ասորի լեզուներ ուսուցանելու համար. հիմնեց շատ աղքատանոցներ, անկելանոցներ, հիւանդանոցներ. մշտական եկամուտներ նշանակել տուաւ եկեղեցապատկան կալուածներէից: Չնայելով որ աղքատանոցներում ամեն բան պատրաստի կարելի էր գտնել, այնուամենայնիւ նրա սեղանը միշտ բաց էր օտարականների և աղքատների առաջ, Հրամայեց այլևս հեթանոսական սովորութեամբ ննջեցեալների վրայ կոծ չանել. արգելեց մերձաւորների ամուսնութիւնը. արգելեց դռնէ դուռն շրջելն ու մուրալը. թագաւորից սկսած՝ ամենքին էլ պատուիրեց գուժ ունենալ դէպի ընկերը, ծառաներն ու հպատակները: Այսպիսի գործերի համար նրան Մեծ մականունը տուին:

Արշակ ուժեղ կամքի տէր և քամահաճ մարդ էր. նա շատ քիչ էր ենթարկւում հոգևորակա-

նութեան պահանջներին. միւս կողմից նա աշխատում էր նախարարներէ նշանակութիւնը ձգել ժողովրդի աչքում, որպէս զի հպատակները միայն մի թագաւոր ճանաչեն. իր այդ ձգտմանը հակառակող նախարարութիւնները անխընայ ոչնչացնում էր. հակառակորդները գլխաւորապէս Հայաստանի հին բնիկ նախարարական տոհմերն էին, որոնք ատում էին եկուոր պարթեւներին: Նրա ծրագրին համամիտ էր Մարգպետական նախարարութեան Հայրը, որը դէմ էր գեղեցիկ և պտղաւէտ գաւառները «կանանցահանդերձ» մարդկանց տալուն. դրա համար նա բացարձակ յանդիմանութիւն էր կարգում Տըրդատ մեծի յիշատակին և ընդհանրապէս Արշակունիների հասցէին. սակայն նա դաւադրութեան գոհ գնաց:

Արշակ Հայաստանի ամբողջ գինուորական ոյժը կենտրոնացրել և իրեն էր ենթարկել. մնացած նախարարներն անզօր էին նրան հակառակելու: Սպարապետ էր կարգուած Մամիկոնեան տոհմից հուշակաւոր Վասակ զօրավարը:

Յուլիոս Ուրացողին յաջորդել էր Կոստանդին, որն աշխատում էր Արշակին զբաւած պահել. նա արձակեց Տիրանի տուած պատանդներին և կայսերական պալատի օրիորդներից մէկին կնութեան ուղարկեց նրան:

Շապուհ հետևից նոյն քաղաքականութեանը.

Արշակին հրաւիրեց Պարսկաստան, մեծ պատիւներ տուաւ (նրանք գրկախառնուեցին իբրև հայր և որդի, կամ իբրև եղբայրներ) և խօսք առաւ նրանից, որ իր կողմնակիցը կըլինի:

Արշակ ևս առաւել հպարտանում էր տեսնելով հօր հարեանների այդպիսի վերաբերմունքը: Նա աւելի ևս հպարտացաւ, նրա կատաղի բնաւորութիւնն աւելի ևս զրգուեցաւ: Ընտանեկան իրաւունքներն 'ի չիք դարձնելու նպատակով հիմնեց Արեւիկայի քաղաքը, որտեղ իրաւունք տուաւ բնակուելու ամեն մի յանցագործի: Ներսէս յորդորում էր յետ կանգնել այդ ընթացքից, սակայն Արշակ արհամարհեց նրան:

Նախարարների խուլ ատելութիւնը Արշակին կասկածամիտ և դիւրագրգիռ դարձրեց. նրա այդ բնաւորութիւնից շատ անգամ օգտուում էին չարամիտ մարդիկ՝ իրանց անձնական հաշիւների համար. դրա հետևանքը եղաւ մեծ խռովութիւն և արիւնհեղութիւն արքայական ընտանիքի մէջ, որին գոհ գնացին հարազատ հայրը, կինը և եղբօր որդին: Նա իր հալածանքները նախարարական տոհմերի դէմ շարունակելով՝ միանգամայն ջնջել տուաւ մի քանի նախարարութիւններ և նրանց կալուածները յարքունիս զրուեց, Ներսէս վշտացած նրա հակաքրիստոնէական ընթացքից՝ բոլորովին հեռացաւ:

նրանից և հրաժարուեց կաթողիկոսութիւնից:

Մինչ Շապուհ գբաղուած էր հոնքերի դէմ՝ արշաւանքով՝ հոովմայեցիք առիթից օգտուելով գրաւել էին Միջագետքը և հաշտութիւն էին պահանջում: Շապուհ աւարտեց իր արշաւանքը և յետ պահանջեց թէ Միջագետքը և թէ Հայաստանը, և երկու պետութիւնների մէջ պատերազմը գրգռուեց: Արշակ սպասում էր՝ թէ որը իր հօր հարեաններից կըհրաւիրէ օգնելու. յոյներն արհամարհեցին նրան, դրա համար էլ նա վիրաւորուած ընդունեց Շապուհի հրաւերը: Նախ քան պարսիկների ժամանելը՝ Արշակ Վասակ սպարապետի առաջնորդութեամբ յաղթեց հոովմայեցիներին և հարկադրեց նրանց՝ պարսիկներից հաշտութիւն խնդրել: Շապուհ գրկաբաց ընդունեց Արշակին, մեծ պատիւներ տուաւ, խոստացաւ իր դստերը կնութեան և հիւսիսային Պարսկաստանում կալուածներ տալ նրան: Սակայն Արշակ թէ այդ յաղթութիւնից եւ թէ Շապուհի վերաբեմուցից չկարողացաւ օգտուել. նա իր կասկածամիտ բնաւորութեան շնորհիւ զոհ գնաց Սիւնեաց Անդովկ իւխանի դաւադրութեանը. մինչ Շապուհ պատրաստուում էր իր խոստումներն իրագործել, Արշակ գիշերով թողեց ու փախաւ:

Հոովմայեցիք պարտաւորուեցան ընդունել Շապուհի պայմանները. զրանցից մէկն էր. հա-

յերը թողնուում էին իրանց բաղդին. յոյներն իրաւունք չունէին հայերին օգնելու:

Այնուհետև Շապուհ իր զէնքերը դարձրեց Արշակի դէմ. պատերազմը մի քանի տարի տևեց, և շնորհիւ Վասակ սպարապետի զինուորական ընդունակութիւնների և ճարպիկութեան՝ յաղթութիւնը միշտ էլ մնում էր հայերի կողմը, քանի նրանց զինուորական ոյժը կենտրոնացած էր. սակայն Շապուհի մեհենայութիւնները մի կողմից, պատերազմի հասցրած երկրի ցնցասական փայխալումը միւս կողմից պառակտում առաջացրին Հայաստանում. նախարարներից շատերը հրաժարուեցին Արշակին լսել: Նախարարներից մի քանիսը, որոնց թւում և Արծրունի Մեհրաթանը, բացարձակ անցան Շապուհի կողմը: Հայաստան մասնուեց անիշխանութեան և Արշակ ու Վասակ այնքան յաղթութիւններ տանելուց յետոյ՝ անօգնական ու լքուած ստիպուած եղան լսել Շապուհի հրամանը և գնալ Պարսկաստան: Շապուհ Վասակին սպանել տուաւ, իսկ Արշակին աքսորեց Անյուշ բերդը, որտեղ աքսորուում էին մահապարտները:

Փաւստոս Բուզանդացին հետևեալ աւանդութիւնն է բերում Արշակի վախճանի մասին:

—Այնուհետև պարսից Շապուհ թագաւորը կանչեց կախարհներին, աստղագետներին և զբբայներին (քաղզէացիներին), խօսաց նրանց հետ և ասաց. «Ես

շատ անգամ ցանկացայ Հայոց Արշակ թագաւորին սիրելի, բայց նա միշտ էլ անարգեց ինձ: Նրա հետ խաղաղութեան ուխտ կապեցի, նա իրանց քրիստոնէական կրօնի համաձայն երդուեց աւետարանի վրայ և զրժեց իր երդմանը: Ես նրան, իբրև իմ որդուն, բազմաթիւ բարիքներ ցանկացայ գործել, բայց նա այդ բոլորի փոխարէն չարիք գործեց: Կանչեցի Տիւբոն քաղաքի երէցներին և կարծում էի, նրանք նենգութեամբ երդուեցրին նրան ու խաբել տուին ինձ: Երէցներին, իբրև մահապարտներ, տանջանքներ ինքնաթաղկել տալով՝ հրամայեցի նրանցից եօթանասուն հոգու մի փոսի մէջ փողտակել, իսկ նրանց հետևողներին կոտորել: Այն Աւետարանը, որի վրայ Արշակ թագաւորը երդուեց, և որը նրանց քրիստոնէական ուսման գլուխն է, շղթաներով կապեցի և այժմ գանձարանումս է: Սակայն ես յիշում եմ Մարի երէցի խօսքերը. նա ասում էր. «Մենք արդարութեամբ երդուեցրինք. իսկ եթէ նա ստեց, այն Աւետարանը բերել կըտայ ձեզ մօտ»: Ահա այս խօսքերը ճշտութեամբ կատարուեցին: Այս քանի տարի է՝ արիները Արշակի դէմ պատերազմ են մղում, սակայն ոչ մի տարի յաղթել չկարողացանք. այժմ իր ոտքով է եկել. եթէ իմանայի, որ այսուհետև ինձ հետ կապած ուխտի մէջ հաստատ ու ինձ հաւատարիմ կըմնայ, մեծ պատիւներով և խաղաղութեամբ իր աշխարհը կ'արձակէի»: Իսկ զբրացները նրան պատասխանեցին. «Մեզ այսօր արձակիր և վաղը քեզ կըպատասխանենք»:

Հետևեալ առաւօտեան զբրացներն ու աստղագէտները թագաւորի մօտ ժողովուելով ասացին. «Արշակ թագաւորը, որ այժմ եկել է քեզ մօտ, ի՞նչ ձևով է խօսում և ի՞նչպէս է իրեն պահում»: Թագաւորն ասաց. «Նա իրեն համարում է իմ ծառաներից մէկը,

ուզում է ոտքիս տակի փռելն լինել»: Նրանք ասացին. «Արն այնպէս, ինչպէս մենք ենք ասում, նրան պահիր այստեղ, դեսպաններ ուղարկիր Հայոց աշխարհը, երկու բեռ հող և մի դոյլ ջուր բերել տուր Հայոց սահմաններից: Յետոյ հրաման կըտաս՝ վրանիդ յատակի կէսը ծածկել Հայաստանից բերած հողով. ինքդ կըբռնես Հայոց Արշակ թագաւորի ձեռքից, կըտանես այն կողմը, որտեղ իսկական հողը կըլինի և նրան հարցուփորձի կ'ենթարկես: Կրկին կըբռնես նրա ձեռքից և կըտանես հայկական հողի վրայ ու կըլսես նրա խօսքերը: Դրանից յետոյ դու կ'իմանաս՝ թէ Հայաստան վերադառնալուց յետոյ քեզ հետ կապած ուխտի մէջ հաստատ պիտի մնայ, կամ թէ դաշինքը պիտի պահէ թէ ոչ: Եթէ Հայաստանի հողի վրայ նա խիստ լեզուով խօսայ, իմացած եղիր՝ որ օր հասաւ Հայաստան աշխարհը, նոյն լեզուով պիտի խօսայ, նոյն պատերազմը, նոյն ճակատամարտերը և նոյն թշնամութիւնը պիտի նորոգէ քեզ հետ»:

Պարսից թագաւորն այս բանը լսելով զբրացներից՝ տաճկական ուղտերով մարդիկ ուղարկեց Հայաստան հող և ջուր բերելու: Մի քանի օրից յետոյ նրանք վերադարձան բերելով ինչի որ ուղարկուած էին: Ապա Շապուհ թագաւորը հրամայեց իր խորանի յատակի կէսը ծածկել բերած Հայոց հողով, ջուրն էլ ցանել վրան, իսկ կէսը թողնել իր բնական երկրի հողը: Բերել տուաւ և Հայոց Արշակ թագաւորին, իսկ ուրիշ մարդկանց զուրս անել տուաւ: Նրա ձեռքից բռնած շրջեցնում էր զբօսնելով: Վրանի մէջ անցուղարձ անելով, երբ ձեմում էին պարսից հողի վրայ, ասում է. «Հայոց Արշակ թագաւոր, ինչո՞ւ ինձ թշնամի դարձար. ես քեզ որդու պէս սիրեցի, ցանկացայ իմ դատերը քեզ կ'նստեման տալ և որդեգրել քեզ, սակայն

դու թշնամացար ինձ առանց իմ ցանկութեան՝ քո կամքով թշնամի դարձար ինձ հետ և պատերազմեցիր»։ Արշակ թագաւորն ասաց. «Մեղք գործեցի և յանցաւոր եմ. որովհետև, մինչ ես եկայ և յաղթելով կոտորեցի քո թշնամիներին և դրա համար քեզնից պարգև էի սպասում, իմ թշնամիները հրապուրեցին ինձ, երկիւղի մէջ ձգեցին և փախցրին քեզնից։ Այն երգումը, որով ես երգուեցի, ինձ առաջ մղեց և ես անաւասիկ քո առաջ եմ։ Ահա քո ծառան ձեռքիդ է. արն, ինչ որ ցանկանում ես. սպանիր ինձ, որովհետև ես, իբրև քո ծառան, շատ յանցաւոր, մահապարտ եմ»։ Իսկ Շապուհ թագաւորը բռնելով նրա ձեռքից՝ շրջում էր և ձեմում ու չքմեղ ձևանալով բերում Հայաստանի հողի վրայ։ Երբ այդ տեղին էր հասնում և ոտք դնում հայկական հողի վրայ, սաստիկ ըմբոստանալով և հպարտանալով ուրիշ տեսակ էր խօսում և ասում. «Իմ նախնեաց վրէժը և Արտաւան արքայի մահը քեզ և որդոցդ չպիտի ներեմ, որովհետև դուք, ծառաներ, այժմ ձեր տէրերի գահն էք յափշտակել. բայց չպիտի դադարեմ, մինչև որ այդ տեղը մեզ չվերադարձնեմ»։ Դարձեալ նրա ձեռքից բռնում ասնում էր պարսից հողի վրայ, այն ժամանակ Արշակ զղջում էր իր ասածները, խոնարհում, գրկում էր նրա ոտները, ներողութիւն խնդրելով սաստիկ զղջում էր իր ասածների վրայ։ Իսկ երբ նրա ձեռքից բռնած տանում էր հայ հողի վրայ, առաջուանից էլ աւելի խիստ էր խօսում. և երբ կրկին հեռացնում էր այն հողից, ներողութիւն էր խնդրում։ Առաւօտուանից մինչև երեկոյ նոյն տեսակ շատ փորձեր կատարեց. երբ անձամբ հողի վրայ էր տանում, բարկացած մեծամտում էր, իսկ երբ բռն հողի վրայ էր շրջեցնում, զղջում էր։ Երեկոյ եղաւ. պարսից թագաւորի ընթրիքի ժամը

հասաւ։ Սովորութիւն էր, որ Հայոց թագաւորի բարձր նոյն տախտի վրայ էին դնում, որովհետև կարգ էր՝ որ պարսից և հայոց թագաւորները միեւնոյն տախտի վրայ՝ նոյն բարձրին էին նստում։ Բայց այդ օրը նախ բաղմականների շարքը շարեցին, որից յետոյ միայն ամենավերջինը Արշակի բաղմոցը դրին այնտեղ, որտեղի յատակը հայոց հողով էր ծածկուած։ Նախ նստեցրին ամենքին իրենց աստիճանի համաձայն, յետոյ բերին Արշակ թագաւորին նստեցրին։ Մի փոքր ժամանակ ուռած (փքուած) նստելուց յետոյ՝ ոտքի կանգնեց և ասաց Շապուհ թագաւորին. «Այդ է իմ տեղը, որտեղ դու ես. ոտքի կանգնիր. թող որ ես այդտեղ նստեմ, որովհետև մեր ցեղի տեղը այդ է եղել, իսկ եթէ իմ աշխարհը հասնեմ, մեծապէս վրէժ-խնդիր պիտի լինիմ»։

Ապա Շապուհ պարսից թագաւորը հրամայեց շղթաներ բերել, ձգել Արշակի պարանոցը, ոտքերից ու ձեռներից էլ երկաթներ կապել և քշել Անուշ բերդը, այնտեղ փակել մինչև կրմեռնէ։

Այն ժամանակ (Արշակի որդի՝ Պապի թագաւորութեան օրով) Հայոց Արշակ թագաւորը դեռ ևս կենդանի էր պարսից երկրում՝ Խաթաստանի Անդամը բերդում, որ Անյուշ բերդ են անուանում։ Երբ պարսիկների պատերազմը հայերի դէմ դադարեց, Քուշանաց Արշակունի թագաւորը, որ Բահլ քաղաքումն էր նըստում, վեր կացաւ պատերազմ տալու պարսից Սասանեան Շապուհ թագաւորի դէմ։ Շապուհ թագաւորը պարսից բոլոր զօրքը գումարելով ուղարկեց նրա դէմ. նա իր հետ ամբողջովին վերցրեց և այն հեծելազօրքը, որ գերել բերել էր Հայոց երկրից։ Այդ պատերազմում Քուշանանց զօրքը չարաչար դարկեց և ցրեց պարսիկներին. շատերին կոտորեցին, շատերին գերի վերցրին

և մի մասն էլ փախցրին: Այդ ճակատամարտում, որտեղ քուշանները պարսից թագաւոր Շապուհին յաղթեցին, մասնակցում էր և Իրաստամատ անունով հայ ներքինի իշխանը: Նա հայոց Տիրան թագաւորի և նրա որդի Արշակի տարիներում Անգեղ տան գաւառի իշխանն էր եղած. նա հաւատարմութեամբ պահպանում էր Անգեղ բերդի գանձերը և այն կողմերում եղած բոլոր արքունի բերդերը. նրա ձեռքին էին և Ծոփաց երկրում գտնուած Բնաբեղ բերդի գանձերը. նրա բարձր բոլոր նախարարների բարձրից բարձր էր: Երբ Արշակ թագաւորին բռնեցին, նրան էլ նրա հետը գերի վարեցին Պարսկաստան:

Իրաստամատ մեծ քաջութիւն ցոյց տուեց, Շապուհին մահուանից ազատեց, շատ քուշաններ կոտորեց և շատ ախոյանների զուլաներ բերաւ նրա (Շապուհի) առաջ:

Երբ Շապուհ վերադարձաւ Ասորեստան, մեծ շնորհակալութիւն յայտնեց ներքինի Իրաստամատին՝ նրա ծառայութեան համար և ասաց.

— Խնդրիր ինձնից որևէ բան, ինչ էլ որ խնդրես, կըտամ քեզ, չեմ մերժիլ:

Իրաստամատն ասաց թագաւորին.

— Ինձ ոչինչ պէտք չէ. միայն իրաւունք տո՛ւր, որպէսզի գնամ և իմ իսկական տիրոջը՝ Հայոց Արշակ թագաւորին տեսնեմ: Երբ կըգնամ նրան տեսնելու, հրաման տո՛ւր՝ մի օրով կապանքներից ազատել, որ ես իրաւունք ունենամ նրա գլուխը լուսնալու և օծելու, լաւ զգեստ (պատմուճան) հագցնելու, բազմութեան մէջ դուրս բերելու, նրա առաջ խորտիկներ դնելու, գինի տալու և ճիշտ մի ամբողջ օր նուազածութեամբ ուրախացնելու:

Եւ Շապուհ թագաւորն ասում է.

— Խիստ բան է խնդրածդ, որովհետեւ երբ պարսից թագաւորութիւնը հիմնուել է և այն բերդը Անյուշ բերդ է անուանուել, այդ օրից ոչ մի մարդ չի համարձակուել յիշեցնել, որ այն բերդում թագաւորների կողմից փակուած մէկը կայ, բայց անաւասիկ քո անձը դու վտանգի ենթարկեցիր՝ յիշեցնելով Անյուշը. դու պէտք է քո անձնական օգտի համար մի բան խնդրէիր՝ կամ երկիր, կամ գաւառ և կամ գանձ. բայց որովհետեւ քո ծառայութիւնն ինձ մօտ մեծ է, ուստի ինչ որ խնդրեցիր՝ կըարուի. գնա:

Նրան մի հաւատարիմ փուշտիպան տուաւ և արքունի մատանիով կնքուած հրովարտակ, որպէսզի գնայ Անդամիշ բերդը և շղթայակապ Արշակ թագաւորին, ինչ որ ցանկանայ, անէ: Իրաստամատ ճանապարհ ընկաւ փշտիպանի հետ արքունի հրովարտակով Անյուշ բերդը և տեսաւ իր ընիկ տիրոջը: Նա նրան արձակեց երկաթէ կապանքներից, ձեռակապերից, ոտքերի երկաթներից և շղթայակապի վզի օղակից, — նրա գլուխը լուաց, լողացրեց, ագնիւ պատմուճան հագցրեց նրան, բացմոց դրեց նրա տակը և բազմեցրեց, նրա առաջը թագաւորական ընթրիք և գինի դրեց, ինչպէս թագաւորների սովորութիւնն էր, սթափեցրեց (զգաստացրեց) և մխիթարեց նրան ու գուսաններով ուրախացրեց:

Աղանդեր մատուցանելու ժամանակ նրա առաջ դրին մերդ, խնձոր, վարունգ և ամիճ (որսի ձագ), որ ուտէ. դանակ դրին առաջը, որ ինչպէս ցանկանայ, կտրէ և ուտէ: Իրաստամատը շատ զուարճացնում էր նրան, միշտ ոտքի էր կանգնած և մխիթարում էր: Բայց երբ արբեց և գինին աչքերն ընկաւ, հպարտացաւ և ասաց. «Վայ ինձ Արշակիս, այսչափ այս ու այս անցքերն անցան զլիսովս»: Այս ասելով սիրտը

մխեց այն դանակը, որ ձեռին էր և որով միրգ կամ ամիճ էր ցանկանում ուտել: Նա այնտեղ էլ բազմոցի վրայ նոյն ժամայն մեռաւ: Իսկ երբ Դրաստամատ այս բանը տեսաւ, յարձակուեց, հանեց նոյն դանակը և խրեց իր կողը. նա էլ նոյն ժամին այնտեղ մեռաւ.

V.

Անիշխանութիւն. Շապուհի քաղաքական ձգտումները. Պապ (368—373):

Արշակի աքսորից յետոյ Հայաստան մնաց անսպաշտպան. նախարարներից նրանք, որոնք դէպի Արշակունիներն ունեցած ատելութիւնից յարել էին պարսից քաղաքականութեանը, արդէն Պարսկաստանում էին և Շապուհի խորհրդականներն էին դարձել. միւսները, որոնք Արշակունիների կողմնակիցն էին, հետևապէս հակուած դէպի յոյները՝ թողել էին տուն ու տեղ և փախել Յունաց երկիրը: Երկիրը միանգամայն մնացել էր անսպաշտպան պարսիկների առաջ: Շապուհ բազմաթիւ փորձերից եկել էր այն եզրակացութեան, որ հայերը սրտով միացած են յոյների հետ, և այդ միացնող կապը քրիստոնէական կրօնն է:

Հայերը պարսիկների դարևոր հպատակները, հարևաններն ու բարեկամներն էին. այդ կապը խախտուել էր Արշակունիների գոյութեամբ Հայաստանում. սակայն այդ խորթու-

թիւնն աւելի մեծացաւ քրիստոնէութեան տարածմամբ: Արշակի թագաւորութիւնը շատ պարզ կերպով ապացուցեց այդ երկու հանգամանքներն ևս:

Հայաստանը Պարսկաստանի համար մի անհրաժեշտ կալուածք էր. իր բնական հարստութիւններով ու բերքերի առատութեամբ նա ծառայում էր իբրև մի շտեմարան. դարեր շարունակ Հայաստանի երկրագործ ու աշխատասէր ժողովրդի արդիւնքները ճոխացնում էին արքայից արքաների ապարանքները, կերակրում նրա անհամար զօրքերը. բնութիւնից ուղմիկ հայերի ընտիր հեծելազունը անհրաժեշտ էր պարսիկներին՝ թէ արևելեան և թէ արևմտեան թշնամիների դէմ մաքառելու համար. բացի այդ՝ Հայաստանը ներկայանում էր իբրև պատնէշ Յունա-հռովմէական արշաւանքների առաջ: Յունա-հռովմէական պետութիւններն ու պարսիկներն իրանց քաղաքական վէճերը մեծ մասամբ Հայաստանում էին վճռում:

Պարսից արքաները շանք չէին խնայում Հայաստանն ուժեղանալու դէպքում՝ նրա իւսողների սիրքը գրաւելու, իսկ բուլանալու դէպքում՝ իրանց իշխանութիւնը սարածելու նրա վրայ:

Քանի Հայաստանում ուժեղ էր Պարթև թագաւորների իշխանութիւնը՝ Սասանեանների ուշ-

քը դարձած էր նրանց գոյութեանը վերջ տալու վրայ. սակայն՝ քանի քրիստոնէութիւնը արմատանում եւ անհրաժեշտութիւն էր դառնում, այնքան քաղաքական իշխանութիւնը թուլանում էր՝ նոյն իսկ անկախ արտաքին հանգամանքներից. հայ հոգեւորականութիւնը իր ձգտումներով մեծապէս նպաստում էր քաղաքական իշխանութեան թուլանալուն:

Պարսից արքաները չէին կարող չնկատել, որ Հայաստանում քաղաքական իշխանութեան տեղ բռնել է քրիստոնէայ հոգեւորականութիւնը՝ կամ քրիստոնէայ կուսակցութիւնը և եթէ կայ մի ոյժ, որ կարող է դիմադրել իր քաղաքական ձգտումներին Հայաստանի նկատմամբ, — դա քրիստոնէայ կուսակցութիւնն է:

Շապուհ սասիկ հալածանք հանեց քրիստոնէութեան դէմ. Պարսկաստանում գտնուած քրիստոնէականները միանգամայն ջնջուեցան և նրանց տաճարները կործանուեցան:

Հայաստանում քրիստոնէութեան ջնջելը Շապուհի առաջին հոգսը դարձաւ. նա այդ ծրագիրը յանձնեց իրագործելու երկու հայ ուրացեալ նախարարների՝ Մեհրուժան Արծրունուն և Վահան Մամիկոնեանին՝ Վասակ սպարապետի եղբորը:

Երկու նախարարներն ևս բազմաթիւ պարսկական զօրքով մի քանի անգամ արշաւեցին

Հայաստանի վրայ. մի կողմից իրանց անձնական հաշիւներն էին մաքրում զանազան թշնամի նախարարական տոհմերի հետ՝ նրանց կալուածներն աւարի տալով, միւս կողմից անտեսական հարուած հասցնելով ժողովրդին՝ սարսափի տակ ցանկանում էին կրակապաշտութիւնն անհրաժեշտ դարձնել: Եթէ հպատակ ժողովուրդը ուզում է իր կրօնը փոխել, ապա նա պարտաւոր է իրող արքայի կրօնը ընդունել. այսպէս էին բացատրում հայ ժողովրդին. որովհետև քրիստոնէական վարդապետութիւնը այնքան էլ ըմբռնելի չէր անգրագէտ ժողովրդի համար, դրա համար շատերը այդ վարդապետութեան բարձր գաղափարներին անտեղեակ լինելով՝ անբնական չէին համարում պարսիկ հոգեւորականութեան և հայ իշխանական մի քանի տոհմերի պահանջները: Շապուհի հանած հալածանքները քրիստոնէութեան դէմ օրհասական կարող էին լինել Հայաստանի համար, եթէ դրսից օգնութիւն չլինէր. հայ ժողովրդի սգիտութիւնից առաջանալիք վտանգը պարզ էր հայ հոգեւորականութեան համար, և նա իր ամբողջ ուշադրութիւնը դարձրեց ժողովրդի հոգեւոր կրթութեան վրայ. ժողովրդի կրթութիւնը միայն կարող էր փրկել քրիստոնէութիւնը Ասիայում կործանուելուց: Ամենալայն չափով հիմք դրուեց քաղաքական եւ քաղաքական զոր-

ծունէութեան: Հայ հոգևորականութիւնն իր կրթութիւնը կարող էր ստանալ միմիայն արևմուտքում, դրա համար նրա համակրութիւնը Յունաստանի կողմն էր: Յունաստանում և յունական գիտութիւնների վայրերում ուսած և ուսանող հայ հոգևորականները յոյն լեզուն և յոյն հոգևորականների գրուածքները մտցրին հայերի մէջ. յունական ազդեցութիւնը մեծ էր այդ, այսպէս անուանուած, կրթուած հոգևորականութեան վրայ. նրանց միջոցով այդ ազդեցութիւնը տարածւում էր թէ իշխանական տոհմերի և թէ հասարակ ժողովրդի վրայ:

Արևմտեան կայսրութիւնն ևս շահագրգռուած էր Հայաստանով. բացի նրանից՝ որ Հայաստան հարկ էր վճարում նրան, զօրքի մի մասը հայերի հաշուին էր կերակրում, այլև Հայաստանն իբրև պատնէշ էր ծառայում Սասանեան արկածախնդիր թագաւորների արշաւանքների առաջ. Յունահռովմէական կայսրութեան համար գլխաւորապէս երկու թշնամիներ գոյութիւն ունէին. արևմտեան և արևելեան: Հայաստանի ոյժն ու համակրութիւնը որոշ չափով ազատում էր նրան արևելեան թշնամուց: Յունահռովմէական կայսրութիւնը հանգամանքները ներածին չափ օգնում էր հայերին, նպաստում էր նրանց ուժեղանալուն: Օգնական զօրք էին ուղարկում, Պարսկաստանի կողմ

մից վտանգ սպառնալիս այդ զօրքը մնում էր Հայաստանում. նպաստում էին Արշակունիների տոհմի հզօրանալուն, Յունաստանին սահմանակից հայ նախարարներին աստիճաններ ու պատիւներ էին տալիս, ոռճիկ էին նշանակում նրանց և ամեն կերպ աշխատում էին Յունաստանի նշանակութիւնը բարձր պահել հայերի աչքում: Հայերի առ Արեւմուտքն ունեցած համակրանքի եւ հաւատարմութեան պայմանը քրիստոնէութիւնն էր. դրա համար յոյն կայսրներն աշխատում էին քրիստոնէութիւնն անխախտ դարձնել:

Հայաստանի երկու դրացի մեծ պետութիւններն այսպիսի շահերով էին կապուած նրա հետ. շնորհիւ նրանց մրցման էր, որ Հայաստանն Արշակից յետոյ դեռ ևս մի քանի տարի էլ կիսանկախ դրութեան մէջ մնաց:

Երկու հզօր հարեւաններն եւս օգնում էին բարեկամ եւ հաւատարիմ հայերի ուժեղանալուն, սակայն խանգարում նրա անկախութիւնն ձեռք բերելու ձգտումներին:

Շապուհ Բ.-ի թագաւորութիւնը շատ բաներով նշանաւոր դարձաւ Պարսկաստանի համար. նա վերին աստիճանի քաղաքագէտ և վճռական մարդ էր. արևելեան հարևաններին հանգստացրել էր, հռովմայեցիներին յաղթել և ստիպել էր յետ քաշուելու Հայաստանից, վերջին

հարուածն էր շասցրել Հայաստանի Արշակունի-
 ներին և այժմ միանգամայն ազատ էր այդ երկ-
 րի բազդը կարգադրելու. շնորհիւ իր քաղաքա-
 գիտութեան՝ պառակտումն էր գցել առանց այն
 էլ անմիաբան նախարարական տոհմերի մէջ,
 որոնցից շատերն այժմ նրա ձեռքին խաղալիք
 էին և իրանք էին յանձն առնում իրանց երկ-
 րի նկատմամբ կատարելու այն, ինչ որ պար-
 սիկները պիտի անէին. և Շապուհ վճռեց յար-
 մար բոպէն ձեռքից չթողնել. նա ժողովուրդների
 տեղափոխութեամբ ցանկացաւ միանգամայն
 հայերին ձուլել պարսիկների հետ. հարիւր հա-
 զարաւոր հայեր քշուեցին Հայաստանից դէպի
 Պարսկաստանի խորքերը: Հին տնտեսութեամբ
 ապրող Պարսկաստանի համար անհրաժեշտ էին
 դրանք. իբրև ժամանակի ձեռներէց ժողովուրդ՝
 հայերը զարկ կըտային Պարսկաստանի վաճա-
 ւականութեանը: Հայաստանի տնտեսութիւնը
 միանգամայն աւերուեց և այդ հանգամանքը
 մանաւանդ պիտի ստիպէր բռնի քշուած հայե-
 րին ակամայից կապուել իրանց նոր հայրենիքի
 հետ:

Արշակի որդի Պապ, որ հօր գերութիւնից
 յետոյ փախել ազատուել էր պարսիկներից, մօր
 խորհրդով դիմեց յունաց օգնութեան. սակայն
 մինչև օգնութիւն կըստանար, Հայաստան մի-
 անգամայն աւերուեցաւ: Նա թափառում էր

Պոնտոսի լեռներում. յոյներն ըստ կապած դաւ-
 նադրութեան իրաւունք չունէին հայերին օգ-
 նելու:

Վերջապէս քրիստոնեայ կուսակցութիւնը
 Ներսէս կաթողիկոսի հետ միասին խորհրդակ-
 ցելով՝ պատգամաւորութեամբ դիմեցին Վաղէս
 կայսեր, ներկայացրին Հայաստանի դրութիւնը,
 քրիստոնէութեան վտանգուիլը և օգնութիւն
 խնդրեցին: Կայսրը զօրք տուաւ և Պապ յունա-
 կան և հայկական զօրքի աջակցութեամբ թա-
 գաւորեց Հայաստանում: Նրա աջակիցն էր Վա-
 սակ սպարապետի որդի Մուշեղ. նա ևս հօր
 նման քաջ էր և հմուտ պատերազմական գործին:
 Շապուհ բողոքեց յոյների դէմ, որ նրանք հա-
 կառակ կապած դաշինքին օգնում են հայերին,
 սակայն յաղթութիւնը ֆրաց յոյների կողմը:

Պապ (368-373) Մուշեղի ձեռքով Հայաս-
 տանը մաքրեց պարսիկներից, ատրուշանները
 կործանեց և եկեղեցիները նորոգել տուաւ,
 Ներսէսին վերստին կաթողիկոսութեան կոչեց,
 որն իր նորոգութիւններն սկսեց: Շապուհ
 տեսնում էր իր ծրագրի անյաջող ելքը. նա մի
 քանի անգամ փորձեց կազմակերպուող Հայաս-
 տանի ոյժը ջլատել, սակայն Մուշեղ միշտ էլ
 կարողացաւ նրա արշաւանքների առաջն առնել:
 Այնուհետև Շապուհ փորձեց իր կուսակից նա-
 խարարների միջոցով դաւադրութիւն կազմել

հայերի ու յոյների միացեալ ոյժերի դէմ, բայց ապարդիւն. դաւադրութիւնը բացուեցաւ և յանցաւորները տուժեցին: Մուշեղ երկրի զանազան կողմերն ևս արշաւանքներ կազմակերպեց և անշատուած մասերը կրկին միացնելով Հայաստանին՝ հարկատու դարձրեց:

Պապ հոգ տարաւ Հայաստանի ոյժը մեծացնելու վրայ. վերջին արշաւանքները և երկրից հանած գաղթականութիւնը խախտել էին այդ ոյժը և տնտեսապէս քայքայել մնացողներին.

Ներսէս շինել էր այրիների, որբերի և կոյսերի համար յատուկ ապաստարաններ և առատ ոռոգիկ էր նշանակել իւրաքանչիւր գաւառի ժողովրդից: Պապ հրամայեց աւերել այդ հաստատութիւնները և այդ տեղերում բուն դրած ծոյլերի խմբերը քշել, որովհետև նրանք տէրութեան ծառայութիւնից խուսափողներն էին: Ներսէս մեծի հիմնած ապաստարանները, որքան էլ անհրաժեշտ լինէին մի թշուառացած ժողովրդի համար, այնուամենայնիւ նպաստում էին ձրիակերների և ծոյլերի ու դասալիքների բազմանալուն, դրա համար էլ Պապ հրամայեց նոյն իսկ մուրացկաններին ողորմութիւն չտալ: Ներսէս արգելել էր ամուսնալուծութիւնը, Պապ ընդհակառակն ժողովրդի նուազման առաջն առնելու նպատակով տղամարդկանց թոյլ տու-

աւ ըստ ցանկութեան իրանց կանանց թողնել և ուրիշներն առնել: Լուսաւորչից սկսած՝ եկեղեցիներն ունէին եօթնական հող կամ կալուածք, որոնց եկամուտներով ոչ միայն հոգևորականներն էին կերակրուած, այլև նրանց մերձաւոր և հեռաւոր ազգականները: Արքունի գանձարանի եկամուտները բոլորովին նուազել էին, որովհետև բոլոր բերդերը և նրանց մէջ պահուած գանձերը կողոպտուել էին. հարկաւոր էր եկամուտների նոր աղբիւրներ գտնել, և Պապ եկեղեցական կալուածքներից հինգը յարքունիս գրաւեց, իւրաքանչիւր եկեղեցու թողնելով միմիայն երկ-երկու հող: Արքունի ծառայութիւնից խուսափողները խմբուած էին եկեղեցիներում և վանքերում, և վերջին ժամանակներն այդպիսիների թիւը սարսափելի բազմացել էր. Պապ իւրաքանչիւր եկեղեցու համար թողեց միայն մի-մի քահանայ՝ մի սարկաւազով, իսկ մնացածներին արքունի ծառայութեան վերցրեց: Ժողովրդի տնտեսապէս քայքայուած վիճակն ՚ի նկատի առնելով՝ Պապ վերացրեց հնուց դրուած այն կարգը, որի համաձայն երկրի պտղից տասանորդ էին վճարում եկեղեցիներին: Միւս կողմից նա ցանկանալով Հայաստանը միանգամայն անկախ դարձնել, իր հօր օրինակով վճռեց հայ եկեղեցին ազատել արևմտեան եկեղեցու իրաւասութիւնից:

նա Ներսէս Մեծի մահուանից յետոյ Յուսիկ անունով մէկին կաթողիկոս նշանակեց՝ առանց կեսարիայի յոյն եպիսկոպոսապետի հանութիւնն ստանալու, որով մեծ գժտութիւն ընկաւ հայերի եւ յոյների մէջ:

Պապի այդ բոլոր կարգադրութիւնները, որքան էլ օգտակար լինէին մի այնպիսի քայքայուած երկրի համար, ինչպիսին Հայաստանն էր, սակայն դրանք բոլորն էլ դէմ էին նոգեւորականութեան շահերին. վերջին հանգամանքը մանաւանդ սաստիկ զրգռեց թէ յոյն և թէ յունասէր հայ հոգևորականութեանը. դաւադրութեան համար հողը պատրաստ էր. Հայաստանում կար յունական մի վաշտ. նրա զօրապետները խաբէութեամբ հրաւիրեցին Պապին հիւր և ճաշի ժամանակ սպանեցին 373 թ.:

VІ.

Վերջին Արշակունիներ. Պարսիկների ձգտումը՝ Հայաստանի անուանական անկախութեանը վերջ տալու. Հայերի քաղաքական տնտեսութիւնը. Հայաստանի բաժանումը երկու մասի (384 թ.). Վրամշապուհ և Արշակունեաց տոհմի անկումը:

Պապի եղբրական մահուամբ Շապուհ մասամբ հասաւ իր նպատակին. հայերի եւ յոյների մէջ ասելութիւն էր ստեղծուած: Նա մտածեց վերջին հարուածը հասցնել Հայաստանի

անուանական անկախութեանը. յոյներն զբաղուած էին գոթերի դէմ պատերազմով: Առիթից օգտուելով նա դիմեց Արևմտեան կայսրութեանը և առաջարկեց՝ երկու մեծ պետութիւնների մէջ շարունակ պատերազմի պատճառ եղող Հայաստանն ընդմիջէս բաժանել երկու մասի եւ միանգամայն ջնջել Հայաստանի քաղաւորութիւնը: Որքան էլ յոյներին ձեռնտու չլինէր պարսիկների անմիջական հարևանութիւնը, այնուամենայնիւ նրանք հնարաւորութիւն չունէին դիմադրելու այդ ծրագրին և Շապուհի առաջարկութիւնն ընդունուեցաւ. արեւմեան փոքրիկ մասը տրուեցաւ յոյներին, իսկ արեւելեան մեծ մասը՝ պարսիկներին:

Հայերն իրանց քաղաքական տնտեսութեան պատճառով ոչ մի դիմադրութիւն ցոյց չտուին այդ բաժանմանը. ընդհակառակն յունաց մասի իշխաններն ուրախ էին, որ յոյներից աստիճաններ ու ռոճիկ կը ստանան. պարսից բաժնի շատ իշխաններ ևս թողեցին երկիրն ու հեռացան յունաց բաժինը: Հայերն ուշ հասկացան այդ քաղաքականութիւնը. մի քանի ապստամբական փորձեր արին մանաւանդ պարսիկների դէմ. Մուշեղ Մամիկոնեանի որդին՝ Մանուէլ սպարապետը խնամակալ և սլաշտպան կանգնեց Պապի երկու որդիներին՝ Արշակին և Վաղարշակին, որոնք անչափահաս էին: Մանուէլ կարողացաւ

մի քանի տարի դեռ ևս Հայաստանը կիսանկախ դրութեան մէջ պահել, նա նոյն իսկ կարողացաւ իր կեանքի վերջին տարիները համոզել յոյներին, որպէսզի Արշակին, որ արդէն չափահաս էր դարձել, թագաւորեցնեն բովանդակ Հայաստանի վրայ: Սակայն այդ բանը ժամանակաւոր էր, որովհետև Մանուէլի մահուանից յետոյ կրկին գժտութիւն ընկաւ նախարարների մէջ, շնորհիւ պարսիկների խարդախութեան և Շապուհ կրկին տիրեց Հայաստանին: Որովհետև առանց նախարարական տոհմերի համաձայնութեան՝ Հայաստանին վերջնականապէս տիրելն անկարելի էր, ուստի նրանց ինքնասիրութիւնը շոյելու նպատակով՝ Շապուհ Գ. յոյների հետ վերջնական համաձայնութեան գալով 384 թ. Հայաստանն ընդմիջէ բաժանեցին երկու մասի, և պարսից բաժնի վրայ Արշակունի կառավարիչ կարգուեց: Թէև վերջինս թագաւոր տիրոջն էր կրում, սակայն նա ոչ մի անկախութեամբ չէր օգտուում:

Յոյները նոյնպէս իրանց բաժնի Հայաստանը կառավարեցին Արշակունի թագաւորներով, սակայն շուտով երկիրը բաժանեցին զինուորական շրջանների և այդ մասի հայերի յարաբերութիւնը Պարսից բաժնի հայերից միանգամայն կտրելու նպատակով՝ մինչև անգամ թոյլ չէին տալիս որ նրանք ենթարկուեն հայոց

կաթողիկոսին, որը նստում էր արևելեան Հայաստանում:

Թէև յոյների բաժինը փոքր էր, սակայն շնորհիւ բնական յարմարութիւնների՝ հեշտ էր պաշտպանելը պարսից արշաւանքների դէմ. նրանք կանգնեցրին և մի շարք անմատչելի բերդեր:

Արքայից արքան սկզբում փորձեց Հայաստանում պարսիկ կառավարիչ նշանակել, բայց երբ այդ մասի հայ իշխաններն իրանց գանձերով անցան յունաց բաժինը, այն ժամանակ հարկադրուած Արշակունի թագաւոր նշանակեց, մանաւանդ որ քուշանների դէմ մղած նոր պատերազմում պարսիկները պարտութիւն էին կրել:

Շապուհ Բ. չկարողացաւ իր կենդանութեան ժամանակ իրազործել այն, ինչ որ ծրագրել էր Հայաստանի նկատմամբ, սակայն սկսածը շարունակեցին իր յաջորդները նոյն յամառութեամբ: Վերջին Սասանեանների ամբողջ ջանքն էր Պարսկաստանին վերադարձնել Դարեհ Մեծի շրջանը, առանց ժողովրդի կեանքի մէջ որոշ յառաջադիմական քայլ անելու: Մինչդեռ քրիստոնէութիւնն ահագին յառաջադիմութիւն էր արել և կեանքի նոր եղանակ ստեղծել նոր քաղաքակրթութեամբ: Եթէ պարսիկ ժողովուրդը՝ շնորհիւ իր մտաւոր անշարժու-

թեան կարիք չէր զգում վերանորոգութեան, և Սասանեաններն ծրագիրը բնական կարող էր համարուել, նոյնը չէր կարելի ասել հպատակ քրիստոնեայ ազգերի համար, որոնք արդէն սկսել էին քրիստոնէական քաղաքակրթութեամբ ապրել: Վերջիններս հայեացքը կեանքի վրայ, տնտեսական պահանջները այլ էին, քան թէ պահանջում էր այդ Արևելեան հին քաղաքակրթութիւնը: Վերջ 'ի վնըջոյ այդ երկու հակադիր ոյժերը պէտք է ընդհարուէին. կիսակիրթ ու բարբարոս Ասիայում որքան էլ աննըպաստ այդ մրցումը քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան համար, այնուամենայնիւ նա երիտասարդ և կենսունակ էր և աւելի իրաւունք ունէր ապրելու: Նա ապրեց, թէև թանգ նստեց իրեն փարած ազգերի համար: Այդ ազգերից մի քանիսը անյայտացան, մնացածները կորցրին իրանց քաղաքական կեանքը, բայց փրկեցին նոր քաղաքակրթութիւնը: Այդպիսիների թուին են պատկանում հայերը: Նախընթաց դէպքերը ցոյց տուին հայերի տուած զոհերն այդ կուում: Այդպիսի պայքարի համար պէտք էր մտաւոր և հոգեկան կրթութիւն. նոր քաղաքակրթութեան պաշտպան մողովուրդը պէտք է զինուած լինէր նրա զէնքերով: Եւ հայերը Գ. դարուց սկսած ուսանում էին նոր քաղաքակրթութեան դպրոցում. նրա ուսուցիչները հոգևորականներն էին,

որոնց ձգտումների հետ վերևում ծանօթացանք:

Այդ դպրոցն աւելի իրական հողի վրայ դրուեց և զարգացաւ Ե-րդ դարու սկզբներից սկսած՝ Վուամշապուհի (391-414) թագաւորութեան օրով՝ Արևելեան Հայաստանում:

Յունաց բաժնի Հայաստանում արդէն վերջ էր տրուել քաղաքական կեանքին և հայերը զրկւել էին թագաւոր ունենալու արտօնութիւնից. նոյնը տեղի ունեցաւ և արևելեան բաժնում Վուամշապուհի մահուանից քիչ յետոյ: Որքան էլ ժամանակի բանիմաց հոգևորականութիւնը ցանկացաւ կանգնեցնել այդ կործանումը, սակայն ժողովուրդն ու իշխաններն արդէն նախընթաց դէպքերից նախապատրաստուած էին, և 428 թուին Արշակունեաց ցեղից թագաւորութեան վերջնական բարձումը ոչ մի բողոք ու շարժում չառաջացրեց հայերի մէջ:

Վուամշապուհ քսան և երեք տարի թագաւորելով մեռաւ, թողնելով մի տասնամեայ որդի՝ Սրտաշէս անունով: Այն ժամանակ Սահակ մեծը գնաց պարսից Յազկերտ արքայի դուռը և խնդրեց թագաւորեցնել բանտարկուած Սոսրովին, որը Վուամի մահուանից յետոյ Անյուշ կոչուած բերդում արձակ պահուում էր: Յազկերտ համաձայնելով կատարեց նրա խնդիրը՝ ազատ թողեց Հայաստան և նրան յանձնեց տէրութիւնը: Սոսրով խնդրեց Գազաւոնի որդուն՝ Հրահատին ևս արձակել. նա իր հօր մահուանից յետոյ հանուելով անյիշելի բերդից՝ Սագաստանից էլ այն կողմն էր քը-

ուել: Խոսքով չկարողացաւ նրան տեսնել, որովհետեւ մի տարի վերստին թագաւորելով մեռաւ:

Այդ ժամանակ Տիրզրոնի քրիստոնեաների եպիսկոպոսը մի ատրուշան այրել տուաւ, որ պարսից օրէնքով քրէական յանցանք էր համարուում. դրա համար Յազկերտ մեծ հալածանք հանեց ամենուրեք քրիստոնեաների դէմ:

Խոսքովից յետոյ Յազկերտ այլևս հայերից չնշանակեց թագաւոր, այլ իւր որդի Շապուհին թագաւորեցրեց նրանց վրայ. այդպիսով նա հնար էր փնտրում նախարարներին Մազդեցանց կրօնին ընտելացնելու. իբր թէ նրանք շարունակ նրա մօտ գնալ-գալ կ'ուսնենան, խօսակցութեան, առևտրի, քէֆերի և որսորդութեան միջոցով մտերմութիւն կը հաստատուի, հնարաւոր կը լինի նրանց իրանց կրօնին մօտեցնել, որով ընդմիջաւ կը բաժանուին յոյներից: Մի առ ժամանակ նրան այդ բանը յաջողուեց, որովհետեւ Համազասպի մահուան պատճառով Սահակ մեծ սգի մէջ էր, դրա համար մէկը չկար, որ հայերին միաբան պահէ, և Շապուհ հեշտութեամբ մտաւ Հայոց աշխարհը: Նա իբր հեա բերաւ Հրահատին և բոլոր քրտրուածներին: Սակայն նա չկարողացաւ նախարարների ուշադրութիւնը դրաւել. ամենքը նրան ատում էին և որսի ու խաղի ժամանակ արքայական պատիւ չէին տալիս:

Մի անգամ վայրի էշերի երամակները յետևից յանդգնաբար արշաւելիս ընկան խորդուբորդ և քարքարոտ տեղեր. Շապուհ սկսեց յետ մնալ: Ատովմ Մոկացին նրան ծաղրելով ասում էր. «Գնան, գնան», պարսից աստուածորդի, եթէ տղամարդ ես, գնան»: «Ինքդ գնան, որովհետեւ քարքարոտ տեղերում դեկրը կարող են արշաւել»: Մի ուրիշ անգամ էլ եղեգնուտ տեղերում կըրակով կ'ինճ (վայրի խող) էին որսում: Շապուհ

չկարողացաւ խիստ տեղերով սրարշաւ անցնել, և կըրակը շրջապատեց նրան: Նա շփոթուած սկսեց այս ու այն կողմ նայել և ձին դէս ու դէն դարձնել: Ատովմ այս անգամ էլ ասաց. «Պարսից աստուածորդի, անաւասիկ քո հայրը և աստուածը, էլ ինչո՞ւ ես վախեցում»: Իսկ Շապուհ ասում է. «Կատակը մի կողմ. դու անցիր, որպէսզի ես էլ անցնեմ, որովհետեւ երբ առաջ եմ ընկնում, ձիս խրանում է»: Այն ժամանակ Ատովմ նրան ծաղրելով ասում է. «Միթէ այստեղ էլ քարեր կան, որ ես առաջ ընկնեմ. և որովհետեւ դու մոկացիներին դիւազգի ես անուանում, ես Սասանեաններիդ կնամարտի եմ անուանում»: Նա իր երիվարը մտրակելով անցաւ ինչպէս ծաղկաւէտ հովիտներով ու ազատեց Շապուհին: Իրանից յետոյ Ատովմ իմանալով որ Շապուհ լուս չպիտի մնայ, անցաւ գնաց Մոկաց աշխարհը:

Մի անգամ էլ մականախաղի ժամանակ Շաւասպ Արծրունին երկու անգամ գնդակը խլեց Շապուհից: Շապուհ ջրիդով (մականով) խփելով նրան ասաց. «Ճանաչիր քեզ»: Նա էլ պատասխանեց նրան և ասաց. «Այո, ճանաչում եմ, դիտեմ, որ Սանասարի սերնդի արքայորդին եմ, և իրաւունք ունեմ քո եղբայրների հետ թագաւորի բարձը համբուրել, ինչպիսի անուն էլ հէնց ինձ տալիս են»: Այս բանն ասելով մեծ արհամարհանքով ձիարշաւի տեղից սլացաւ գնաց:

Շապուհ չորս տարի անարգաբար թագաւորելուց յետոյ՝ լսեց հօր հիւանդութիւնը և շտապեց գնալ Պարսկաստան: Նա իր տեղակալ-գորապետին հրամայեց բռնել հայոց մեծամեծներին և Պարսկաստան տանել: Երբ Շապուհ Տիրզրոն հասաւ, նրա հայր Յազկերտ 20 տարի թագաւորելուց յետոյ մեռաւ: Նոյն

օրը Շապուհին էլ պալատի մարդիկ դաւադրութեամբ սպանեցին:

Հայոց միաբան նախարարները ժողովուրդով քաջ և յաջողակ ներսէս ճիճրակեցու առաջնորդութեամբ պատերազմ տուին պարսից զնդի դէմ, զարկեցին նրանց զօրքին և Ապրսամ Սպանդուհի զօրապետին սպանեցին, իսկ իրանք ինքնագլուխ ցրուեցին լեռնոտ և ամուր տեղեր. այդ պատերազմում բոլոր վանանդեցիք մեծ քաջութիւն ցոյց տուին: Դրա համար աղմուկուեց մեր աշխարհը և մեծ խռովութիւն ընկաւ. երեք տարի այսպէս անխնայութեան մէջ մնալով աւերուեց և ամայացաւ, որի համար և արքունի հարկերը պակասեցին, ռամիկների (գիւղացիների) ճանապարհները փակուեցին և ամեն կարգ-կանոն խանդարուեց:

Այդ ժամանակ պարսից վրայ թագաւորեց Վռամ. նա հալածանք հանելով քրիստոնէութեան դէմ՝ գոռոզաբար պահանջեց յոյներից Յունաստան փախած քրիստոնեայ պարսիկներին: Յոյները մերժեցին: Այդ մերժումը մի կողմից, միւս կողմից էլ առևտրական վէճերը՝ պատերազմ դրդուեցին նրանց մէջ: Երկու կողմն էլ ոչինչ չշահեցին: Վռամ իր վրէժը հայերից հանեց, նա յոյներէ հետ խաղաղութիւն էր կապել, դրա համար էլ ձեռք չտուեց այն բաժնի հայերին:

Երբոր Սահակ մեծը պարսից բաժնում այս բոլոր չարութիւնները տեսաւ, զնաց մեր աշխարհի արևմուտեան կողմը՝ յունաց բաժինը, բայց իր կոչմանն արժանաւայել ընդունելութիւն չգտաւ. դրա համար Մեսրոպին և իր թոռ Վարդանին ուղարկեց Բիւզանդիա՝ Թէոդոս կայսեր մօտ: Այդ մասի հայերը համարւում էին Կեսարիայի աթոռի վիճակ, դրա համար յոյներն արգելեցին Մեսրոպին դպրոցներ հիմնել և հայերէն գրերով ուսուցանել հայ երեխաներին, այնտեղ

յունական դպրութեամբ պէտք է ուսանէին: Այս բոլորի պատճառն այն էր, որ Սահակ Կեսարիայի մետրապօլիտից չէր ստացել ձեռնադրութիւնը: Սահակ Մեսրոպի և Վարդանի միջոցով բողոքեց կայսրին և պատրիարքին յոյներէ այդ վարմունքի դէմ: Նրա խնդրը յարգուեց:

Այն ժամանակ Սահակի մօտ եկան պատգամաւորներ և յայտնեցին, որ շատ նախարարներ հրաւիրում են նրան, որպէսզի միաբանութիւն հաստատէ իրանց մէջ: Պարսից թագաւոր Վռամ տեսնելով որ առանց հայոց նախարարների անկարելի է աշխարհը հպատակութեան մէջ պահել, Սմբատ ասպետի միջոցով հաշտութիւն խնդրեց: Դրա համար Սահակ արևմտեան կողմի համար Մեսրոպին թողեց ուսուցանելու, իսկ ինքն անցաւ եկաւ Այրարատեան գաւառը:

Համեմատելով Այրարատեան գաւառը՝ հաւաքեց բոլոր նախարարներին և Սմբատ ասպետին ու իր թոռը Վարդան ստրատելատին ուղարկեց Պարսից արքայի դուռը: Վռամ հաշտութիւն հաստատելով՝ նրանց յանցանքների ներման թուղթ կնքեց, նրանց խնդրի համաձայն՝ Վռամշապուհի որդի Արտաշէսին թագաւոր կարգեց և նրա անունը փոխելով Արտաշիլ՝ Հայոց աշխարհը նրան հաւատաց՝ առանց պարսիկ վերապագուի: Նա թագաւորեց վեց տարի:

Սակայն հայոց Արտաշիլ թագաւորն սկսեց սաստիկ անառակ կեանք վարել, այն աստիճան՝ մինչ նախարարները ձանձրացան: Նրանք եկան Սահակ մեծի մօտ բողոքեցին և նրան ևս հրաւիրեցին իրանց հետ միանալու և պարսից արքային դանդատուելու, որպէսզի նրան թագաւորութիւնից զրկէ և պարսիկ իշխան ուղարկէ: Բայց նա ասում էր. «Ձեզնից թագանելու ոչինչ չունիմ. այդպիսի ամօթալի բաներ ևս

էլ եմ լսել և շատ անգամ յանդիմանել, բայց նա ուրացաւ: Սակայն հարկաւոր է մի փոքր համբերել և տանել մարդու պակասութիւնները, մինչև Յուճաց Թեոդոս կայսեր հետ գործերի ելքի մասին մտածելիք, այլ ոչ թէ անօրէններին յանձնենք ծաղրելու»: Բայց նրանք չէին կամենում, այլ աշխատում էին նրան էլ իրանց համախոն դարձնել: Այն ժամանակ նա ասաց «Բաւ լիցի. ես իմ մոլորուած ոչխարին գայլերի ձեռքը չեմ մատնիլ. փոխանակ կոտորածին և հիւանդացածին պատսպարելու՝ գահավէժ չեմ անել ես: Եթէ քրիստոնեայ թագաւորի մօտ լինէր, չէի ուշանալ, կըշտապէի, որովհետև յոյս կ'ունենայի զլորուածին կանգնեցնել, իսկ հեթանոսների մօտ, որպէսզի աւելի ևս կործանեմ, յանձն չեմ առնիլ, որովհետև ասուած է. «Գաղանների ձեռքը մի մատնիւր հաւատացեալին»: Թէպէտ անառակ է, բայց աւագանում մը կըրտուած է, անբարոյական է, բայց քրիստոնեայ է, մարմնով տկար է, սակայն հոգով անհաւատ չէ, վարքով շոյալ է, բայց կրակապաշտ չէ... Եւ ի՞նչպէս կարելի է, որ իմ հիւանդ ոչխարը փոխեմ առողջ գաղանի հետ, որի առողջութիւնն է հէնց մեզ միտաս»: Նախարարները կարծելով, որ նա խաբելով ցանկանում է իրանց գործն ուշացնել, որպէսզի թագաւորին նախապատրաստէ, ամենքը միասին ասացին. «Որովհետև դու մեզ հետ չհամաձայնեցիր, որ նրան թագաւորութիւնից զցենք, արդ՝ մենք էլ կըցանկանանք, որ դու կաթողիկոս չլինես»: Եւ ամենքը միաբանելով՝ Սուրմակ անուշով արծկէացի մի փառամուր երէց հետները՝ անցան դնացին պարսից Վռամ արքայի մօտ, որպէսզի չարախօսեն իրենց Արտաշէր թագաւորի և Սահակ մեծի վրայ, որպէս թէ յունաց խորհրդովն են շարժուում:

Այն ժամանակ պարսից Վռամ թագաւորը Հայոց Արտաշէր թագաւորին և Սահակ մեծին կանչեց դուռը: Սահակ մեծին խնդրում էին, որ նա ամբաստանէ Արտաշէր թագաւորին, բայց նա հրաժարուեց որևէ չար կամ բարի բան նրա մասին ասելու: Ապա Վռամ հրամայեց Արեայ հազարապետին, որ Սուրէնեան պահաւ էր, որպէսզի Սահակ մեծին, որպէս իր ցեղակցին, համաձայնացնէ: Հազարապետը քաղցր խօսքերով ասում էր. «Դու իմ արիւնն ու հարազատն ես. քո բարին ցանկանալով եմ ասում. եթէ միայն այժմ նախարարների հետ համաձայնես, պարսից արքայից պատիւներ կըստանաս, և քո թոռ Վարդանին թագաւորի հաւասար իրաւունք և պատիւ կըտայ հայերի վրայ»: Բայց նա յանձն չառնելով ասում էր. «Ինչո՞ւ ես պէտք է սնափառութեան կամ իշխանութեան համար չարախօսեմ ընկերոջս մասին. կամ ինչո՞ւ եք դուք համաձայնում Արտաշէրին զցել, քանի որ նրա ապստամբական խորհրդի մասին ոչինչ չգիտեմ... դուք ինձնից ոչինչ չէք լսելու նրա մասին»:

Այն ժամանակ Վռամ զայրանալով մեծ հրապարակում քննութիւն նշանակեց և չլսելով Արտաշէրին՝ յօժարութեամբ լսում էր չարախօսներին՝ առաւել ևս Սարմակի կեղտոտ խօսքերը. որովհետև թշնամի և ոխակալ նախարարները նրան էին խոստացել կաթողիկոսական աթոռը, դրա համար էլ նա իր լեզուն եսամոլութիւնից զբոլած պատրաստեց՝ ինչպէս մահացու սուսեր: Վռամ հրամայեց Արտաշէրից խել թագաւորութիւնը և բանտարկել. նրա ցեղի բոլոր կայքը յարքունիս գրաւեց. նոյնպէս վարուեց և Սահակ մեծի հետ. կաթողիկոսական տունը յարքունիս գրաւեց և նրա փոխարէն կաթողիկոսական աթոռը Սուրմակին տուաւ: Նախարարներին էլ մեծ պարգևներով արձակեց մի պարսիկ մարզպանի հետ, որի անունն էր Վենամիհրջապուհ:

ՊԱՐՅԵՒ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ.

Տիրիտ Ա. կամ Տրդատ-Արտաշէս	58— 59
Տրդրան Ե.	59— 62
Տրդատ—Արտաշէս երկրորդ անգամ	62—107
Եքսիդարէս	107—114
Պարթամազիրիս, Աքեմենիս, Բակուրոս, Սօհեմոս	? —178
Սանատրուկ	178—217
Վաղարշ	217— 227
Սոսրով Ա.	222—252
(Սասանեան սատրապ)	?
Տրդատ փախստական	276—
Տրդատ վերջնականապէս	297—336
Սոսրով կարճահասակ (կոտակ) Բ.	336—343
Տիրան	343—353
Արշակ Բ.	353—368
Պապ	368—373
Մանուէլ սպարապետի խնամակալութ.	377—383
Արշակ Գ.	383—384
Հայաստան բաժանուում է երկու մասի	—384
Սոսրով Գ. արևելեան Հայաստանում	384—391
Արշակ Գ. արևմտեան Հայաստանում	384—386
Վւամշապուհ արևելեան Հայաստանում	391—414
Սոսրով Գ. երկրորդ անգամ.	414—416
Շապուհ պարսիկ	416—419
Անիշխանութիւն	419—421
Արտաշէս կամ Արտաշիր	422—428

Բ.

Ո ս կ է դ ա ր

Քրիստոնէութեան մուտքը որպէս սկիզբն հայերի մտաւոր շարժման. Առաջին դպրոցները. Թարգման-չական գործունէութիւն. Սահակ Պարթև կաթողիկոս և Մեսրոպը թարգմանիչ. Հայ տառերի դիւտը և նոր դպրոցներ. Գրականութեան սկզբնաւորութիւնը:

Քրիստոնէութեան տարածմամբ սկսուում է հայերի մտաւոր շարժումը: Առաջին դպրոցներն այն գաղտնի եկեղեցիներն էին, ուր հաւատացեալները ծածուկ հաւաքուում էին քարոզ և աւետարանի ընթերցանութիւն լսելու: Առաջին ուսուցիչները քրիստոնեայ քարոզիչներն էին: Քրիստոնէութիւնը, հակառակ հեթանոսութեան, արտաքին ծէսեր շատ քիչ ունէր. աւելի շուտ նա հոգեկան ու մտաւոր կրթութիւն էր. դրա համար նրա հետևողները նախ քան ընդունելը՝ պէտք է մտքով ըմբռնէին այդ ուսմունքը: Այդ է պատճառը, որ քրիստոնէութիւնը զարկ տուաւ մտաւոր շարժման: Այդ շարժումը զգալի և նշանաւոր պէտք է լինէր մանաւանդ ասիական ազգերի համար, որտեղ մուտք չէր գործում արևմտեան փիլիսոփաների ուսմունքը:

Հայոց առաջին կաթողիկոսները հիմնեցին հայերի համար առաջին դպրոցները՝ եկեղեցու սպասաւորներ պատրաստելու համար. այդ դպրոցներում ուսուցանում էին յոյն և ասորի լեզուները հաւասարապէս, որովհետեւ կրօնական գրքերը՝ Աւետարան և Աստուածաշունչ այդ լեզուներով էին: Եկեղեցիներն ու դպրոցները միևնոյն նպատակին էին ձգտում. նրանք քրիստոնէական վարդապետութիւնը մատչելի էին դարձնում ժողովրդին: Սկզբում անազին դժուարութեան էին հանդիպում, որովհետեւ ժողովուրդն այդ լեզուներին անտեղեակ էր, իսկ հոգևորականները՝ մեծ մասամբ յոյն և ասորի՝ հայոց լեզուին չտիրապետելով, չէին կարողանում նոր վարդապետութեան էութիւնը հասկանալի դարձնել ժողովրդին. այդ է պատճառը, որ հայերի մեծ մասը առ ահի կամ ձևականօրէն էին ընդունել այն:

Այնուհետեւ պարսկական քաղաքականութիւնը, որ վտանգել կարող էր քրիստոնէութեան գոյութիւնը, հայ կաթողիկոսներին ստիպեց միջոցներ որոնել՝ այդ չարիքի առաջն աննելու համար: Առաջին դպրոցներում և յունական ու ասորական կրթութեան վայրերում ուսած հայ երիտասարդներ պատրաստուեցին, որոնք եկեղեցում Աւետարանից կտորներ էին կարդում օտար լեզուներով. դրանք վերժանող-

ներ էին կոչւում: Այնուհետեւ կային և ուրիշ պաշտօնեաներ, որոնք հէնց եկեղեցում՝ ժողովրդի ներկայութեամբ թարգմանում էին կարգացած և բացատրում. դրանք կոչւում էին քարգմանիչներ. սրանց պաշտօնն էր նաև մայրենի լեզուով ժողովրդին բացատրել ծիսական աղօթքներ, անգիր սովորեցնել արտասանել սաղմոսներ և աղօթքներ:

Այսպիսով այդ երկու դասակարգերի շնորհիւ քրիստոնէութիւնը կամաց-կամաց հասկանալի և մատչելի էր դառնում ժողովրդին և նրա միտքը այդ ուղղութեամբ կրթում: Այնուհետև սովորութիւն դարձաւ՝ հայ երիտասարդներին Յունաստանի և Ասորիքի զանազան վայրերն ուղարկել վերժանողներ և թարգմանիչներ պատրաստելու: Թարգմանիչները՝ բացի այն, որ պէտք է լաւ տեղեակ լինէին թէ օտար և թէ մայրենի լեզուներին, այլև պէտք է վարժուէին այդ արհեստի մէջ, այսինքն արագ, առանց դժուարութեան թարգմանէին. շնորհիւ իրանց պաշտօնին՝ նրանք պէտք է և մայրենի լեզուի դարձուածքները հարստացնէին: Յոյն և ասորի լեզուներն իմանալն անհրաժեշտութիւն դարձաւ հայ հոգևորականների համար: Այդ շրջանի թարգմանական լեզուն պէտք է որ շատ ազդուէր այդ լեզուներին:

Որքան խելացի միջոց էր թարգմանչական

գործը, այնքան էլ դժուարութիւնները հետ էր կապուած. ամբողջ Հայաստանի համար քանի վերձանողներ և թարգմանիչներ էին հարկաւոր, և այն ժամանակուայ պայմաններն 'ի նկատի ունենալով՝ արդեօք հնարաւոր էր պահանջուած թիւն ունենալ. մինչդեռ, մանաւանդ ծայրագաւառների համար, քրիստոնէութիւնը մնացել էր լոկ մի ձեւական արարողութիւն, իսկ քաղաքական պայմաններն ամենևին էլ նպաստաւոր չէին նրա համար: Ահա այդ դժուարութիւնն ստիպեց ելք որոնել. միակ ելքը հայերէն լեզուով գրեքը կարող էին լինել, սակայն այդ ժամանակ գոյութիւն չունէր ոչ հայերէն գիր և ոչ դպրութիւն: Քաղաքական կեանքի անկումը Հայաստանում և արտաքին վտանգաւոր հանգամանքներն շտապեցրին այդ կարիքի լրացնելը:

Ե-րդ դարու սկզբներին հայերն ունեցան սեպհական գիր, որից յետոյ և ստեղծուեց գրականութիւն: Այդ մեծ գործի հետ կապուած են Մեսրոպը վարդապետ Մաշտոցի և Սահակ Պարթև կաթողիկոսի անունները:

Մեսրոպը Տարօն գաւառի Հացեկաց գիւղիցն էր. հօր անունը Վարդան էր: Նա ծնուել է 361 թ., աշակերտել է Ներսէս Մեծին. հրմուտ էր յոյն, ասորի և պարսիկ լեզուներին: Նա սկզբում գինւորական պաշտօն ունէր և

շատ սիրելի էր զօրքին. ապա իբրև հմուտ լեզուագէտ Վռամշապուհի նախորդ՝ Խոսրով Գ-ի օրով նշանակուեց արքունի քարտուղար: Նա Վռամշապուհի թագաւորութեան առաջին տարին թողեց արքունիքը և դարձաւ թարգմանիչ Գողթն գաւառում: Հայաստանի այդ մասում դեռ ևս մնում էին հեթանոսական սովորութիւններ: Նա ունէր և աշակերտներ: Թարգմանչական գործի դժուարութիւնն ստիպեց նրան՝ մըտածել հայերէն տառեր գտնելու մասին, և նա իր այդ միտքը յայտնեց ժամանակի կաթողիկոս Սահակ Պարթևին:

Սահակ Գրիգոր Լուսաւորչի սերնդից էր՝ նոյնպէս հմուտ յոյն և ասորի լեզուներին. նա ազգասէր մարդ էր: Մեսրոպի յայտնած միտքը նա համակրանքով ընդունեց և յայտնեց Վռամշապուհ թագաւորին: Վերջինս յայտնեց, որ Միջագետքում եղած ժամանակ Դանիէլ անունով մի ասորի եպիսկոպոսի մօտ տեսել է հայերէն գրեր: Մարդ ուղարկեցին Միջագետք՝ տառերը սովորելու և բերելու: Տառերն ստանալով Մեսրոպը Սահակի հրամանով սկսեց ուսուցանել՝ դասաւորելով յունական այբուբենի ձևով: Մեսրոպը ստացաւ վարդապետական աստիճան և կարգուեց ընդհանուր հայ դպրոցների ուսուցիչ-տեսուչ: Երկու տարուայ փորձից յետոյ Մեսրոպը զգալով այդ գրերի թերութիւնը՝

իր աշակերտներից մի քանիսին վերցրեց և գնաց Դանիէլի մօտ՝ յուսալով գտնել նրա մօտ աւելի գրեր կամ ծանօթութիւններ: Այնտեղ աւելին չգտնելով՝ անցաւ Ասորիք. Եդեսիայում թողեց իր աշակերտներից մի քանիսին գանազան դպրոցներում՝ յոյն և ասորի լեզուներն ուսումնասիրելու, իսկ ինքը ճանապարհորդեց ուրիշ վայրերում, որտեղ կային յոյն և ասորի գիտնականներ՝ յուսալով նրանց օգնութեամբ ձեռք բերել իր ցանկացածը: Սակայն բոլոր դիմումներն ապարդիւն անցան: Վերջապէս երկար ջանքերից յետոյ իր սեպհական աշխատութեամբ կարողացաւ լրացնել անհրաժեշտ տառերը: Ապա տառերը յանձնեց այնտեղի լաւ գրչագիրներին ընդօրինակելու, որոնք և Մեսրովբի աշակերտներին սովորեցրին վայելուչ գրելու ձևը: Դրանից յետոյ Մեսրովբ վերագարձաւ Հայաստան. նրան մեծ պատուով դիմաւորեցին Վռամշապուհ և Սահակ կաթողիկոս: Այդ դէպքը տեղի ունեցաւ 406-412 թ.

Այդ տառերը կոչուեցան Դանիէլեան կամ Մեսրովբեան, որ գործ ենք ածում մինչև այժմ:

Մեսրովբ արևելեան Հայաստանում ամենուրեք մտցրեց նոր տառերը, ապա դիմեց արևմուտք՝ Յունաց բաժինը: Յոյներն արգելեցին իրանց բաժնում մտցնել: Այն ժամանակ Սահակ կաթողիկոս պատգամաւորներ ուղարկեց

Թէոդոս կայսեր մօտ միջնորդելու: Պատգամաւորներն էին ինքը՝ Մեսրովբ և Սահակի թոռն Վարդան: Նրանք իրանց հետ աշակերտներ ևս տարան, որոնց տուին Մելիտինէ՝ յունական դպրոցում ուսանելու:

Թէոդոս կայսրը հարցրեց՝ թէ ինչո՞ւ յունական գրերը թողած՝ ասորական աղբիւրներին են դիմել: Պատգամաւորները բացատրեցին, որ գրերը Աստուծոյ օգնութեամբ են գտնուած: Կայսրը համոզուելով թոյլատրեց, այլ և իր բաժնի դպրոցների ծախքը ինքը հոգաց:

Մի տենդային աշխատանք սկսուեց Հայաստանի կենտրոնում՝ Այրարատեան երկրում. բուն ոգևորութիւն էր տիրում հոգևորականութեան շարքերում. դպրոցներում ամենուրեք սկսեցին ուսուցանել հայերէն գրերով. ընդունակ թարգմանիչներին սովորեցնելուց յետոյ, ուսուցիչներն իրանց օգնականներ ընտրեցին նրանցից և անմիջապէս ձեռնարկեցին Աստուածաշնչի և Աւետարանի թարգմանութեանը: Այդ թարգմանութիւնները կատարեցին ամենանշանաւոր թարգմանիչները՝ Սահակ կաթողիկոս և Մեսրովբ Մաշտոց:

Այժմ այլևս վերծանողներ պէտք չէին, այլ հարկաւոր էին միմիայն թարգմանիչներ: Եւ անհ հայ անդրանիկ դպրոցներն աւարտած ընդունակ երիտասարդներին ուղարկում են Յու-

նաստան և այլ վայրեր՝ օտար լեզուների մէջ կատարելագործուելու: Վանքերն ու դպրոցները մի-մի արհեստանոցներ դարձան. աշխատանքը եռում էր նրանց մէջ. մի տեղ մելան էին պատրաստում, միևս տեղը՝ կարևոր դեղերը. յաջող գրիչներն ընդօրինակում էին գրքերը, ծաղկում մագաղաթը և այլն:

Արտասահմանից վերադարձող ուսանողները յունական գիտութիւնների պաշարով՝ շարունակեցին իրանց ուսուցիչների սկսած գործը. նրանցից դուրս եկան առաջին հայ հեղինակները, որոնք ընդհանուր անունով կոչւում են թարգմանիչներ: Նրանք հիմք դրին հայ գրականութեան երկու ճիւղերին. կրօնական-եկեղեցական և ազգային-պատմական: Նրանք հետևում էին յոյն գրողներին և նրանց մի քանի գրուածքները թարգմանեցին: Այսպիսով Ե-րդ դարու սզբներին մինչ հայերը վերջնականապէս կորցնում էին քաղաքական անկախութիւնը, Ասիայի բարբարոսների մէջ ստեղծում էին մտքի անկախութիւն, որով աւելի ևս մեծանում էր այն վիհը, որ նրանց բաժանում էր արևելեան-պարսկական կուլտուրայից:

Գիր ու գրականութիւն առաջ գալուն նպաստեց քրիստոնէութիւնը. նրա մշակողներն ու ուսուցիչները հոգևորականներն էին, և դրա համար հայերի կրթութիւնը միակողմանի ուղ-

ղութիւն ստացաւ. այդ ուղղութիւնը մինչև այսօր էլ շարունակւում է. հայերը երբէք աշխարհիկ դպրոց չունեցան:

Ե-րդ դարու հեղինակները վերակենդանացնելով հին հայերէն տառերը՝ գրականութեան համար էլ ընտրեցին հին ոստանիկ բարբառը՝ գրաբառը և մշակելով ու զարգացնելով՝ ամենաբարձր աստիճանի հասցրին: Հայի մտաւոր— հոգեկան կրթութիւնը յետակայ ոչ մի դարում այդ աստիճան չբարձրացաւ. դրա համար էլ այդ դարը կոչւում է Ոսկէ դար:

Գ.

Կրօնական պատերազմներ

I.

Արևելեան Հայաստան. Մարզպան և նախարարներ. Հոգևորական կուսակցութիւն. Սասանեանների ձգտումը. Հայերի յունասիրութիւնը. Յազկերտ Բ. և հալածանք քրիստոնէութեան դէմ. Տնտեսական ճրգնաժամ. Հայերի ապստամբական խորհուրդը և Վասակ մարզպան. Հոգևորական կուսակցութեան միջամբտութիւնը և պառակտումն. Աւարայրի ճակատամարտը:

Արշակունեաց հարստութեան անկումից յետոյ արևելեան Հայաստանը կառավարուում էր մարզպաններով: Մարզպանը (երկիրը պահպանող) արքայից արքայի ներկայացուցիչն էր. նա հսկում էր երկրի իշխանների վրայ, որպէսզի նրանք ապստամբական փորձեր չանեն, տուրքերը ժողովում և ուղարկում էր Պարսկաստան: Հայ նախարարներին գրաւելու և նրանց ինքնասիրութիւնը շոյելու նպատակով առաջին պարսիկ մարզպանից յետոյ, այդ պաշտօնը յանձնուեց հայ նախարարի: Նախարարներն առաջուայ պէս կառավարում էին իրանց երկիրը.

երկրի հազարապետութիւնը՝ ներքին գործերի վերահսկողութիւնը հայ իշխանի ձեռքին էր. արքունի կոչուած հեծելազօրքի սպարապետը հայ նախարար էր. իսկ իւրաքանչիւր նախարար ունէր և իր գունդը: Հայերը պարսից իշխանութեան տակ օգտուում էին այդ արտօնութիւններով, որի փոխարէն պահանջուում էր նրանցից հաւատարմութիւն:

Թագաւորութեան անկումից յետոյ ժողովրդի աչքում միակ դեր խաղացող մարմինը մնացել էր հոգևորականութիւնը: Հոգևորականութեան ուժեղ մասը (բարձր հոգևորականութիւնը) իր կրթութիւնն ստացել էր յունական վայրերում և հոգով կապուած էին արևմտեան քաղաքակրթութեան հետ: Յաւաստանն իբրև քրիստոնեայ պետութիւն՝ նրանց համար միակ յենարանն էր հեռու արևելքում և նրանք ամբողջ հոգով ձգտում էին Հայաստանը դնել կայսրների իշխանութեան տակ:

Հոգևորականութեան յունասիրութիւնը ծածուկ չէր պարսիկներից. դրա համար հայերի ինքնավար դրութիւնը և հոգևորականութեան ազդեցութեան մեծանալը լուրջ մտահոգութիւն էր պատճառում պարսից կառավարութեանը, քէ միգուցէ այդպիսի օահաւէտ երկրից զրկուի: Հայաստանում կային և ասորական կրթութեամբ հոգևորականներ, որոնք ատելութեամբ

էին վերաբերուում յունական կրթութիւնն ստացած իրանց պաշտօնակիցներին և յաճախ մեղադրում էին նրանց ազատամտութեան համար: Պարսից կառավարութիւնը շատ անգամ էր օգտուում նրանցից՝ նշանակելով իր կողմից ներկայացուցիչ՝ իսկական կաթողիկոսի գործունէութեանը հսկելու համար:

Սասանեան հարստութիւնը երևան եկաւ Պարսկաստանում, որպէս հակադիր ոյժ արևմրտեան քաղաքակրթութեանը և այդ քաղաքակրթութեան նուաճումներին: Այդ քաղաքակրթութիւնն այժմ գալիս էր քրիստոնէութեան միջոցով: Այդ ոյժը նիւթական չէր, որ կարելի լինէր զէնքով ոչնչացնել. աւելի վտանգաւոր էր այդ: Այդ քաղաքակրթութեան ուժի տակ հայերը հոգով բաժանուեցին իրանց դարաւոր բարեկամ-գերիշտողից՝ Պարսկաստանից: Հայերի ահագին գաղթականութեամբ նախորդ միապետները խորտակել ցանկացան այդ քաղաքակրթութեան առաջխաղացութիւնը:

Քրիստոնէութեան դէմ հանած հալածանքներին միակ ուժեղ դիմադրողը արևմտեան կայսրութիւնն էր. յոյների ուժեղանալով խանդարւում էր պարսիկների ծրագիրը: Յոյները պատերազմով ստիպեցին դադարեցնել Սասանեաններին հանած հալածանքը և 421 թուին հարիւրամեայ դաշնադրութեամբ պարտաւորեցրին

յետ կանգնել իրանց ծրագրից: Վռամ Ե. Սահակ մեծին հրաւիրելով իր մօտ՝ «երդուեցրեց նրան իր իսկ հաւատով, որ հաւատարիմ հպատակ կըլինի և ապստամբական մտքեր չի մտածիլ՝ խաբուելով յոյների հետ մոլար հաւատակից լինելուց, որ նա հայոց աշխարհի Պարսկաստանից անջատուելու պատճառ չի դառնալ»:

Սակայն Վռամի յաջորդ Յազկերտ Բ. (442-460) զրգուած պալատականներից և մոգերից՝ մտածեց կրակապաշտութիւնը տարածել հպատակ քրիստոնեայ ազգերի մէջ: Այդ նպատակին հասնելու համար նա հետևեալ միջոցներին դիմեց.

Նախ՝ հակառակ իր նախորդի կապած դաշնադրութեան յանկարծակի յարձակուեց Միջագետքի յունաց բաժնի վրայ, աւերեց շատ տեղեր և հարկադրեց՝ Յունաստան ապաւինած քրիստոնեայ պարսիկներին իր ձեռքը մատնել: Նոր դաշնադրութիւն կնքուեց, որի համաձայն յոյներն իրաւունք չունէին վտանգաւոր ըրպէներին հայերին օգնել: Դաշնադրութեան այդ կէտը միանգամայն յուսահատեցնում էր յունասէր հայերին:

Ապա Սասանեաններին ատելի և հակառակորդ Արշակունիներին վերջին հարուածը հասցընելու և իր երկիրը միանգամայն յարձակումներից ազատելու նպատակով պատերազմ սկսեց քու-

շանների դէմ. այդ պատերազմը երկաբ տևեց
և միւս կողմից էլ կորստաբեր եղաւ հպատակ
ազգերի համար: Հպատակ ազգերը, որոնց
թուում և հայերը, պարտաւոր էին արքունի հե-
ծելագորքն ամբողջովին փոխադրել հեռու պա-
տերազմի վայրը. նորանոր թարմ ոյժեր դուրս
տալով՝ երկիրն ուժասպառ էր լինում:

Այնուհետև պարսիկ զօրքով բռնեց հայոց
միջնաշխարհը, նոր աշխարհագիր անել տուաւ
և հարկերն ու տուրքերը կրկնապատկուեցին:
Պարսիկ զօրքն ամենայն խստութեամբ ժողո-
վում էր այդ տուրքերը, շատ տեղեր աւագակա-
բար թալանում էին. հողևորականներն ու եկե-
ղեցիներն անգամ հարկի տակ դրուեցին: Ժողո-
վրդի համար տնտեսական ծանր կացութիւն
ստեղծուեց: Իրանք պարսիկներն անգամ զար-
մանում էին, որ այդքան տուրքերն ստանալուց
յետոյ այդ աշխարհը դարձեալ շէն է մնում:

Հայ մարդպանի կողքին նշանակեցին և
պարսիկ իշխան, որին յանձնարարուած էր խոռ-
վութիւն սերմանել հայ նախարարների մէջ և
նրանց մէջ իրանց աջակիցներ որսալ: Իստերը,
որ մինչ այդ վճուում էին եկեղեցական օրէնք-
ների համաձայն՝ հայ հողևորականների ձեռ-
քով, այնուհետև արքունի դատարաններում
պէտք է քննուէին մոպերի ձեռքով:

Այդ բոլոր ճնշումները լուրջ խրտումներ ա-

ուջացրին հայերի մէջ: Հողևորականութիւնն
այդ բոլոր միջոցների մէջ մի նպատակ էր մի-
այն տեսնում.— հալածանք քրիստոնէութեան
դէմ. դրա համար նա պատրաստեց ժողովրդին՝
դուրս գալ և իր արիւնով փրկել եկեղեցին:

Մարդպանն էր Սիւնեաց Վասակ իշխանը.
նա մի ընդունակ և քաղաքագէտ մարդ էր և
Յագկերտի վստահութիւնն էր գրաւել: Նա ջերմ
աջակիցն էր եղել Մեսրոպե Մաշտոցին, երբ
վերջինս գնացել էր Սիւնեաց կողմերը՝ դեռ ևս
գոյութիւն ունեցող կոստաշտական հետքերը
ջնջելու և դպրոցներ հիմնելու: Վասակ Ե-ի հրա-
տարակած գահնամակի համաձայն. հայոց նա-
խարարների մէջ առաջին բարձն էր գրաւում
նա: Նա ցանկացաւ օգտուել Հայաստանում տի-
րող արամադրութիւնից և իր դիրքից ու հայոց
թագաւորութիւնը վերականգնել:

Իրա համար նա աշխատում էր նախարար-
ներին իր կողմը գրաւել, հոների հետ բարեկա-
մական դաշն էր կապել և օգնելու խոստում
ստացել, արքունի գանձերի մի մասն իր մօտ
էր պահում՝ պատերազմական ծախքերը հոգա-
լու համար ու յոյս ունէր աջակցութիւն գանել
և յոյներից:

Սակայն անակնկալ դէպքերը և հողևորակա-
նութեան միջամտութիւնը խանգարեցին նրան:

Յագկերտ քուշանաց դէմ պատերազմն ա-

աւարտելուց յետոյ, արգելեց հայոց հեծելագոր-
քի վերադարձը հայրենիք: Ապա Միհրներսէհ
հազարապետը նրա հրամանով թուղթ գրեց
Հայաստան և պահանջեց որ մոզական կրօնն էլ
ճանաչուի իբրև պետական կրօն: Հայերը մեր-
ժեցին, որի համար և նախարարները հրաւի-
րուեցին Պարսկաստան: Յագկերտ նոյն առաջար-
կութիւնն արաւ նրանց: Նախարարները լաւ
համարեցին առ երեսս ուրանալ, վերադառնալ
հայրենիք և ապստամբութեան ծրագիրն իրա-
գործել: Նրանք մեծ պատիւներով և մոզերով
վերադարձան հայրենիք. նրանց հետ էին վրաց
և աղուանից իշխանները ևս: Բաղդակից ազգերը
գաղտնի դաշն էին կապել իրար օգնելու:

Հոգևորական դասը լսելով նախարարների
վարմունքի մասին՝ նախապատրաստեցին ժողո-
վորդին նրանց չընդունելու, Միւս կողմից ըն-
կան մոզերի վրայ ու քշեցին: Վասակ աշխա-
տում էր բռնկուած կրքերը հանգստացնել՝ բա-
ցատրելով ըոպէի լրջութիւնը. սակայն հոգևո-
րականութիւնը ոչ մի խոհեմութեան մասին
լսել անգամ չէր ուզում: Վասակ նախ պատ-
~~գամաւորութիւնն ուղարկեց Յունոց կայսրից~~
օգնութիւն խնդրելու, ապա հրաւէր կարդաց
յունաց բաժնի հայ նախարարներին, որ օգնեն
իրանց: Սակայն Վասակի անձնական թշնամի-
ներն էլ մի կողմից միացած հոգևորական կու-

սակցութեան հետ՝ շարունակ գրգռում էին
ապստամբութիւնը շուտ սկսել. նրանք մտածում
էին, որ եթէ Վասակ կըմիանայ, նրա որդիքը,
որոնք պատանդ էին Պարսկաստանում, կըսպա-
նուէին, իսկ եթէ չի միանալ, հոգևորական կու-
սակցութիւնը նրան կըսպանէ:

Արևմտեան կայսրութիւնը ճշնաժամի մէջ
էր և հարկ չէր գտնում խառնուելու պարսիկ-
ների գործերի մէջ, որպէսզի նոր պատերազմ
չգրգռուի: Ազգերի մեծ գաղթականութիւնները
մի կողմից, կրօնական վէճերը միւս կողմից
նեղ դրութեան մէջ էին դրել յոյներին:

Գործերն այդ դրութեան մէջ էին, երբ
Աղուանքից լուր եկաւ, որ պարսիկները մեծ
զօրքով մտել, աւերում են երկիրը: Կազմու-
եցաւ զինուորական խորհուրդ. Վարդան սպա-
րապետ մի գնդով գնաց օգնութեան, իսկ մնա-
ցած զօրքը երկու մաս բաժանեցին. մէկը Հա-
յաստանի հարաւային սահմանները պաշտպանե-
լու, միւսը՝ միջնաշխարհը:

Յունաստանից սպասուող օգնութիւնը չըս-
տացուեց. հայերը թողնուած էին իրանց բաղ-
դին. Վասակ մարգարան և նախարարութեան խո-
շոր մասը նպաստաւոր պայմաններ չգտան
սկսած ապստամբութիւնը շարունակելու. միւս
մասը, որի զլուխ կանգնած էր ~~հոգևորական~~
թիւնը, վճռեցին շարունակել: Լուր հասաւ Վար-

դանին Վասակի և իր համախոհների հրաժարու-
ելու մասին:

Վարդան աճապարեց Սիւնեաց երկիրը Վա-
սակից հաշիւ պահանջելու, որովհետև նրան
լուր էին տուել, որ քրիստոնէութիւնն ուրա-
ցել է: Վասակ երդամա՞ք հաւատացրեց իր քրիս-
տոնեայ լինելը, միւս կողմից քահանաների մի-
ջոցով համոզում էր հոգևորականութեան ծրա-
զրին յարած նախարարներին, որ կրօնափոխու-
թիւն չէ պահանջում Յազկերտ, իսկ ապրս-
տամբութեան համար ըոպէն նպաստաւոր չէ:

Զուր էր այդ բոլորը. հոգևորականութիւնն
ասպարէզ էր նետուել իր սրոշ ծրագրով և ժո-
ղովրդի աչքում միակ դեր կատարողը ինքը
ցանկացաւ լինել: Ամենուրեք քարոզիչներ ցրու-
եցին, ժողովրդին հասկացրին, որ նրանց վրայ
եղած ճնշումը կրօնի պատճառով է, որ նրանք
պէտք է արիւնսով փրկեն եկեղեցին, որ մահու-
անից չվախեցողներն անմահ են, որ նախարար-
ների մի մասը, որոնք հեռատեսութիւնից զըր-
դուած չեն ցանկանում մասնակցել ապստամ-
բութեանը, արդէն սրտով ուրացել են քրիստո-
նէութիւնը, ուրացողներ են, որ նրանք հայ
եկեղեցին մատնում են հեթանոսների ձեռքը,
նրանք մատնիչներ են, իսկ նրանց գլուխը
կանգնած է երկրի մարզպանը՝ Վասակ, որը

ցանկանում է եկեղեցին կործանելով՝ Յազկեր-
տից Հայաստանի թագն ստանալ:

Պարսից հազարապետ Միհրներսէս, որ Հա-
յաստանի արևելեան սահմաններից հսկում էր
անցած դարձածին, մեծ զօրք ուղարկեց ապրս-
տամբուիւնը ննջելու: Ապստամբութեան յա-
րած նախարարներն, ու սեպուհներն իրանց կամա-
ւորների գնդերով ժողովուեցին Արտաշատ,
որտեղ Վարդան սպարապետ ընդհանուր հրա-
մանատարութիւնն իր վրայ յանձն առաւ: Հո-
գևորական դասը նրանցից անբաժան էր նոյն
իսկ պատերազմի դաշտում: Այդտեղից նրանք
աճապարեցին պարսիկներին գիմաւորելու: Հայ
հոգեւորականութիւնն ուղարկեց նրանց ոչ թէ
յաղթութիւն սանելու եւ աշխարհային փառք
վասակելու, այլ մեռնելու եւ իրանց արիւնով
եկեղեցին փրկելու: Հայ եկեղեցին անկախ լի-
նելու համար պարսաւոր էր զոն տալ:

Ճակատամարտը տեղի ունեցաւ 451 թուին
Աւարայրի դաշտում, որտեղ Վարդան և իր նի-
զակակիցներից շատերն ընկան:

Ճակատամարտից յետոյ պարսից զօրքն ա-
նարգել մտաւ երկրի ներսը՝ ապստամբութիւնը
ճնշելու. սկսուեցին մի շարք մանր կռիւներ,
որոնց շնորհիւ երկիրն աւերուեց: Վերջապէս
Յազկերտ հրամայեց պատերազմական գործո-
ղութիւնները դադարեցնել, որովհետև արքունի

գանձարանն անազին փխաններ էր կրում: Ապրստամբուլթեան գլուխ կանգնած նախարարներն ու հոգևորականները բռնուեցին և ուղարկուեցան Պարսկաստան, իսկ Հայաստանում ոչ մի ասրուեան չկանգնեցրուեց: Վասակ մարզպան էլ կանչուեց դուռը:

Յազկերտ ատեան կազմեց, որտեղ հոգևորականներն ու ուխտապահ նախարարներն ամբողջ յանցանքը բարդեցին Վասակի վրայ, որպէս թէ իրանց դրդողը նա է եղել: Նրանք Վասակի և նախարարների կազմած ապստամբութեան ծրագիրն ամբողջովին հաղորդեցին Յազկերտին: Յազկերտ այդ բոլորը լսելով՝ զարմացմամբ գոչեց. «Դու ո՞ւմ վրայ էիր յոյս կապել, որ այդ ամենը մտածեցիր»: Ապա Վասակին բանտարկեց, իսկ ուխտապահներին արսորեց:

Հայ եկեղեցին անմահացրեց Վարդանանց յիշատակը՝ տօն հաստատելով և նահատակների թուում դասելով նրանց: Նրանց պատմութիւնը գրեցին և յետնորդ սերնդին թողեցին. այնտեղ փառաբանուում է նրանց գործը և պախարակուում հակառակ կուսակցութեան վեհերոտութիւնն ու ուխտանենգութիւնը: Այնուհետև Վասակի անունը նախատական բառ դարձաւ:

II.

Նոր միջոցներ հայերին կրօնափոխ անելու. Պերոզ և նրա քաղաքականութիւնը. Գիւտ՝ հոգևորական կուսակցութեան պարագլուխ. Նրա ջանքերը. Պարսիկների անյաջողութիւնը և վրացիների ու հայերի ապրստամբութիւնը. Փամանակաւոր կառավարութիւն. Յաջողութիւններ և անյաջողութիւն. Մաքսուտին. Պարսկաստանի յեղաշրջումը. Վաղարշ և Վահանանց վերջնական յաղթութիւնը:

Աւարայրի ճակատամարտից յետոյ քսան և երեք երկար տարիներ Հայաստանում շարունակուեցին բռնութիւնները. երկրում գինուորական դրութիւն էր տիրում և ժողովուրդը հեծում էր այդ բռնութիւնների տակ:

Յազկերտին 460 թուին յաջորդեց իր կատաղի որդին Պերոզ, որը գահը խլեց իր անդրանիկ եղբօրից: Նա հայերի վերաբերմամբ շարունակեց իր հօր քաղաքականութիւնը՝ դիմելով աւելի խորամանկ միջոցների: Հայ նախարարներից, ով ցանկանում էր որևէ պատիւ կամ պաշտօն ստանալ, պէտք է ուրանար քրիստոնէութիւնը: Հասարակ մարդիկ նոյն իսկ կրակապաշտութիւն ընդունելով պատուի և իշխանութեան տէր էին լինում. կրակապաշտութիւնն ընդունելը մի սովորական երևոյթ դարձաւ: Ընդունակ, խելացի և ազնիւ մարդիկ, որոնք չէին

գանձարանն ահագին փասաներ էր կրում: Ապրստամբուլթեան գլուխ կանգնած նախարարներն ու հոգևորականները բռնուեցին և ուղարկուեցան Պարսկաստան, իսկ Հայաստանում ոչ մի ասրուեան չկանգնեցրուեց: Վասակ մարզպան էլ կանչուեց դուռը:

Յազկերտ ատեան կազմեց, որտեղ հոգևորականներն ու ուխտապահ նախարարներն ամբողջ յանցանքը բարդեցին Վասակի վրայ, որպէս թէ իրանց դրդողը նա է եղել: Նրանք Վասակի և նախարարների կազմած ապստամբութեան ծրագիրն ամբողջովին հաղորդեցին Յազկերտին: Յազկերտ այդ բոլորը լսելով՝ զարմացմամբ գոչեց. «Դու ո՞ւմ վրայ էիր յոյս կապել, որ այդ ամենը մտածեցիր»: Ապա Վասակին բանտարկեց, իսկ ուխտապահներին աքսորեց:

Հայ եկեղեցին անմահացրեց Վարդանանց յիշատակը՝ տօն հաստատելով և նահատակների թուում դասելով նրանց: Նրանց պատմութիւնը գրեցին և յեանորդ սերնդին թողեցին. այնտեղ փառաբանուում է նրանց գործը և պախարակուում հակառակ կուսակցութեան վեհերոտութիւնն ու ուխտանենգութիւնը: Այնուհետև Վասակի անունը նախատական բառ դարձաւ:

II.

Նոր միջոցներ հայերին կրօնափոխ անելու. Պերոզ և նրա քաղաքականութիւնը, Գիւտ՝ հոգևորական կուսակցութեան պարագլուխ, Նրա ջանքերը, Պարսիկների անյաջողութիւնը և վրացիների ու հայերի ապստամբութիւնը. Ժամանակաւոր կառավարութիւն. Յաջողութիւններ և անյաջողութիւն. Մաքսուտին. Պարսկաստանի յեղաշրջումը. Վաղարշ և Վահանանց վերջնական յաղթութիւնը:

Աւարայրի ճակատամարտից յետոյ քսան և երեք երկար տարիներ Հայաստանում շարունակուեցին բռնութիւնները. երկրում գինուորական դրութիւն էր տիրում և ժողովուրդը հեծում էր այդ բռնութիւնների տակ:

Յազկերտին 460 թուին յաջորդեց իր կատաղի որդին Պերոզ, որը գահը խլեց իր անդրանիկ եղբորից: Նա հայերի վերաբերմամբ շարունակեց իր հօր քաղաքականութիւնը՝ դիմելով աւելի խորամանկ միջոցների: Հայ նախարարներից, ով ցանկանում էր որևէ պատիւ կամ պաշտօն ստանալ, պէտք է ուրանար քրիստոնէութիւնը: Հասարակ մարդիկ նոյն իսկ կրակապաշտութիւն ընդունելով պատուի և իշխանութեան տէր էին լինում. կրակապաշտութիւնն ընդունելը մի սովորական երևոյթ դարձաւ: Ընդունակ, խելացի և ազնիւ մարդիկ, որոնք չէին

կեղծում, հալածում էին, որովհետև կառավարութեանը դուր գալու և իշխանութիւն ստանալու տենչով վառուած մարդիկ մատնութիւնն ու բամբասելը արհեստ էին դարձրել: Ճշմարտութիւնը միանգամայն վերացաւ, կեղծիքը տիրապետեց ամենուրեք և բարոյական այլանդակութիւնը հայի յատկանիշը դարձաւ: Պերոզն ինքն իսկ դատապարտում էր իր քաղաքականութեան հետևանքը. «Եթէ իմ իշխանութեան տակ անպիտան մարդ և յետնեալ գունդ կայ, ասորին է, բայց ասորուցն էլ աւելի յետինն ու անպիտանը հայն է»:

Մի երկրի բարոյական ակունքն է ապացուցանում այդ:

465 թուին կաթողիկոսական աթոռը բարձրացաւ յունական կրթութիւն ստացած Գիւտ, որ իր վրայ վերցրեց թէ առաջին կրօնական պատերազմում նահատակուած և թէ աքսորուած նախարարների որդոց կրթութիւնը: Միւս կողմից տեսնելով հայերի բարոյական անկումը՝ նա շարունակ խրատում և յանդիմանում էր թուլասիրտներին և զգուշացնում պարսիկների հրապոյրներին: Նա ծածուկ ապստամբութեան համար էր պատրաստում ժողովրդին: Նա յոյս ունէր օգնութիւն ստանալ Բիւզանդիայի Լևոն կայսրից: Սակայն արևմտեան կայսրութիւնը հազիւ էր կարողանում իր վրայ տեղացող հա-

րուածներին դիմանալ. նրա օրով վանդալները ոչնչացրին հռովմէական և բիւզանդական միացեալ նաւատորմիղը:

Հայ նախարարների մէջ առաջնակարգ տեղն էր բռնում կրակապաշտութիւն ընդունած Գաղիշո Խոռխոռունին: Նա չարախօսեց Գիւտի մասին Պերոզին. «Այն մարդիկ, ասում էր նա, որոնք ցանկանում են ձեր կրօնն ընդունելով ձեր կամքը կատարել և ձեզ սիրել, յանդիմանութեան են ենթարկւում. նա (Գիւտ) ոմանց խիստ խօսքերով, ոմանց քաղցր խօսքերով յետ է կանգնեցնում: Շատերն ինձ մօտ են եկել և համաձայնուել են ձեր կրօնն ընդունել, բայց նա կանչել է իր մօտ և խաբէութեամբ հեռացրել ու արհամարհել տուել իրանց մտածածը: Մինչև անգամ ես, որ քեզ սիրում և հնազանդելով կրակին ու արեգակին եմ երկրպագում, ատելի եմ նրան: Նա կայսեր հետ յարաբերութիւն ունի. մեծամեծ ընծաներ տալով՝ նրան և նրա դրան իշխաններին է հնազանդում»:

Գիւտ կանչուեց Պարսկաստան և զրկուեց կաթողիկոսական աթոռից:

Պերոզ, հակառակ իր նախորդի կապած դաշինքի, յարձակուեց հեփթաղների վրայ, սակայն սաստիկ պարտութիւն կրեց. իր անձը ազատելու համար հարկադրուեց նրանց առաջարկած խաղաղութեան պայմանն ընդունել. նա խոստա-

ցաւ այլևս չյարձակուել նրանց վրայ: Այդ պատերազմում հայերն ևս մասնակցում էին: Շատ ազնուականներ ևս ընկան նրանցից:

Պարսիկները ձանձրացել էին երկարատև արշաւանքներից, մանաւանդ որ այդ արշաւանքները շատ թանկ էին նստում նրանց. երկիրը տնտեսապէս քայքայուել էր, հանգստութիւն էր հարկաւոր:

Պարսիկների այդ անյաջողութիւնը և արսորուած նախարարների վերադարձը նոր ոգիներ շնչեց ասպարէզից անյայտացած և լքուած հոգևորական կուսակցութեանը: Այդ կուսակցութիւնը կենդանութեան նշաններ ցոյց տուեց և աւելի ուժեղ թափով երևան եկաւ այն ժամանակ, երբ նրա շարքերում կանգնեցին նահատակուած նախարարների երիտասարդ և նոյն ոգով կրթուած որդիքը՝ Վարդանի եղբօր որդին Վահան իր եղբայրներով և Կամսարական եղբայրները: Այս անգամ այդ կուսակցութեանը միացել էին Բագրատունեաց և Սիւնեաց իշխաններն ևս:

Հայաստանի ապստամբութեան ազդանշանը վրացիների ապստամբութիւնը եղաւ. պարսիկների անյաջողութիւնը խրախուսում էր հպատակներին: Մինչ հայոց արքունի հեծելազօրքը, որ Աղուանքումն էր, իբրև սահմանապահ, սպասում էր, որ իրեն պէտք է Պարսկաստանից

սլահանջեն, հրաման եկաւ գնալու Հայաստան, որպէսզի արշաւեն վրացիների վրայ: Զօրքը հասաւ Շիրակ, որտեղ Հայաստանի պարսիկ մարզպանն ու հազարապետն էին բանակած: Մի գիշեր ծածուկ զինուորական խորհուրդ կազմեցին և առաջարկեցին Վահանին օգտուել հանգամանքից, ապստամբական դրօշակ բարձրացնել: Վահան համաձայնուեց և 481 թ. անցաւ ապստամբ զօրքի գլուխը:

Պարսիկ պաշտօնեաները և կրակապաշտութիւն ընդունած հայ նախարարները փախան հրևսիսային Պարսկաստան և քանի հայերը անկազմակերպ վիճակի մէջ էին, շտապով զօրք պատրաստեցին ու եկան նրանց վրայ: Հայերը յաղթեցին և քշեցին նրանց: Այդ յաղթութիւնը մեծ ոգևորութիւն պատճառեց և ապստամբների թիւն ստուարացաւ: Կազմուեցաւ ժամանակաւոր կառավարութիւն. զօրքերի հրամանատարութիւնը յանձն առաւ Վահան և երկրի հազարապետութիւնը՝ Սահակ Բագրատունին: Վահան հրաւէր կարդաց Արծրունեաց, Անձևացեաց և Մոկաց նախարարներին՝ միանալու ապստամբութեանը:

Հայերը զիտէին, որ պարսիկներն ուժեղ են և այդ առաջին պարտութիւնը նրանց յետ չի կանգնեցնիլ. նրանք եռանդուն պատրաստութեան մէջ էին: 482 թուի գարնան լուր հա-

սաւ, որ պարսիկները մեծ ուժով գալիս են իրանց վրայ: Ապստամբների գունդն էլ Վահանի առաջնորդութեամբ աճապարեց նրանց դէմ. ճակատամարտը տեղի ունեցաւ նոյն Աւարայր դաշտում: Հայերը կրկին յաղթեցին և մեծ ոգևորութեամբ վերագարձան Հայաստան: Ուրացեալ նախարարների համար այդ յաղթութիւնը մահացու հարուած կարող էր լինել, եթէ նրանք չաշխատէին ապստամբների ոյժը կոտորել: Ժողովուրդն ամբողջովին կ'անցնէր նրանց կողմը և իրենց դէմ կըզինուէին, միւս կողմից կառավարութեան շնորհներից կըզրկուէին:

Հայերը և վրացիները ուխտ հաստատեցին՝ միահամուռ ոյժերով ժողովուրդների ազատագրութեան գործն առաջ տանելու: Միւս կողմից պարսիկներն ու ուրացեալ նախարարները մի նենգաւոր ծրագիր կազմեցին: Նրանք ծածուկ հրապուրեցին վրացիներին, որոնք լուր ուղարկեցին Հայաստան, որ պարսիկները մեծ զօրքով մտել են իրենց երկիրը, իրենք և հոները պատրաստ են և սպասում են հայերին՝ պարսիկներին վերջնական հարուածը հասցնելու:

Վահան առանց կասկածելու դիմեց Վրաստան. ապստամբ զօրքը և պարագլուխները երկրից հեռացան և թակարդի մէջ ընկան: Հոները չկային. հայ բանակի մէջ կային կեղծ ուխտապահներ, որոնք վրացիներին հետ միասին

վճուել էին կռիւը տանուլ տալ: Մինչ Վահան ստիպուեցաւ իրանցից աւելի ուժեղ թշնամու հետ կռուի բռնուել, դաւադիրներն սկսեցին փախչել և իրանց աղաղակներով շփոթութիւն ձգեցին հայոց բանակի մէջ: Այդ շփոթութեան միջոցին հայ պարագլուխներից մի քանիսն սպանուեցին, մի քանիսը գերի ընկան, իսկ մնացած զօրքը ցրուեց:

Բարոյապէս ընկած ժողովրդին բաւական էր և այդ անյաջողութիւնը, որ նա յետ կանգնէր ու կազմալուծուէր: Սակայն Վահան իր ազամական ընդունակութիւններով և ճարպիկութեամբ դեռ կենդանի էր: Նա ցոյց տուեց հազուադիւրս կամքի ոյժ, տոկունութիւն և քաջութիւն: Մի շարք մանր կռիւներով այնքան աշխատեցրեց ու յոգնեցրեց պարսիկների մէկը միւսին յետևից ուղարկած մի քանի բանակները, որ նախապաշարուած պարսիկ զինուորների մէջ համոզմունք ստեղծուեց՝ որպէս թէ Վահան անխոցելի է: Պարսիկներն ու նրանց հետ միացած հայերի հակառակ կուսակցութիւնը չկարողացան ոչ խոստումներով, ոչ մեքենայութիւններով և ոչ ուժի ահագին առաւելութեամբ բռնել կամ սպանել Վահանին: Վերջին ծայր ճնշուած հայ ժողովրդի սիրտը նրա հետ էր: Նա իր փոքրաթիւ անձնուերացների խմբով երևում էր այնտեղ, որտեղ չէին սպասում, ան-

յայտացած էր լինում այնտեղից, որտեղ յոյս էին ունենում բռնել:

Միւս կողմից Վահան պատգամաւորների բերանով պարսիկ կառավարութեան երեսովն էր տալիս, որ այս մեծ աշխարհում չկայ մէկը, որ իր լաւութեան համար լինի պատիւ ստացած, որ պատուի են արժանացել զանազան աւագակներ, անպիտաններ, հացկատակներ, անպատիւ տոհմից սերուածներ, որոնք պարսիկների մօտ կրակին են երկրպագում, նրանց յետեին նրա մէջ թքում. այնպիսի մարդիկ են իշխանական բարձի արժանացել, որոնք լի են ամեն մի աղտեղութեամբ, գերեզմաններ կողոպտող են, գողեր ու փախստականներ են, խաբէբաններ ու գաղտագողի շրջողներ են:

Մինչ պարսիկները Հայաստանի ապստամբութիւնը ճնշելու վրայ էին, նոր պատերազմ զրգուեց հեփթաղների դէմ: Պերոզ ցանկացաւ իր վրէժն առնել. սակայն ճակատամարտն աղետաբեր եղաւ պարսիկների համար. նրանց մեծ մասը ջարդուեց և Պերոզ սպանուեց: Այդ խայտառակ պարտութեան լուրը մեծ յուզում առաջ բերաւ Պարսկաստանում. ժողովուրդն ապրտամբուեց և Պերոզի սերունդը ջնջեցին: Երկիրը երկարատե պատերազմներից հիւժուել աղքատացել էր. Վրաստան ապստամբուած, Հայաստան բոլորովին աւերուած ու անշատուած,

երկրի ոյժը ջարդուած, ժողովուրդը տուրքերի տակ ճնշուած. նա երկարատե խաղաղութեան էր կարօտ. այդպիսի խաղաղութիւն Պերոզի որդիերանցից չէին սպասում. նրա եղբօր Վաղարշին ընտրեցին թագաւոր, որ մի խաղաղասէր մարդ էր:

Վահան ազատ էր Հայաստանում և դիտում էր Պարսկաստանում տեղի ունեցող յեղաշրջումը:

Վաղարշի առաջին գործն եղաւ դադարեցնել բոլոր պատերազմական գործողութիւնները. նա իր մի պաշտօնեայի ձեռքով Վահանին հնազանդութեան հրաւիրեց: Վահան իր նիզակակիցներից ժողով գումարեց և հետեւալ պահանջներն առաջադրեց.

ա) Քրիստոնէութիւնն ազատ կրօն ճանաչուի Հայաստանում. կրակապաշտութիւն ընդունելու պայմանով ոչ ոք պատիւ չստանայ:

բ) Իւրաքանչիւր մարդ ըստ արժանւոյն պիտի վարձատրուի. լաւին պիտի պատուել, իսկ վատին արհամարհել. խելացի մարդկանց պիտի լսել և անմիտներին հրապարակից քշել:

գ) Արեաց տէրն ինքը պիտի քննէ իւրաքանչիւրի արածը և լաւն ու վատն իմանայ. նա ուրիշների ասածներով չպիտի շարժուի. եթէ երկրում արդարութիւնը տիրապետէ, հպատակներն էլ կ'աշխատեն օգտակար լինել:

Պարսիկների կողմից այս պայմաններն ըն-

դունուելուց յետոյ՝ Վահան հրաւիրուեցաւ դուռը. Վաղարշ գրով ու կնքով հաստատեց այդ բոլորը. ապստամբութիւնը մոռացութեան տալով՝ ընդհանուր ներումն շնորհեց և ապստամբութեանը մասնակցած նախարարներին հաստատեց իրանց հայրենական իրաւունքների մէջ:

Մեծ ոգևորութիւն էր տիրում հոգևորական կուսակցութեան շարքերում. նրանց յաղթութիւնը կատարեալ եղաւ մանաւանդ, երբ կարճ ժամանակից յետոյ ստացուեց Վաղարշի երկրորդ հրովարտակը, որով Վահան Հայաստանի մարզպան էր կարգուում: Այդպիսով երկարատև պայքարից յետոյ Հայաստանի ինքնավար դրութիւնը կրկին վերակենդանեց 485 թ. և քրիստոնէութիւնն ազատուեցաւ հալածանքներից:

Գ.

Ինքնավար Հայաստան

Յունական բաժնի Հայաստանը և նրա կեանքի պայմանները. ներքին ինքնավարութեան խախտումն. Հին տնտեսական կարգերի քայքայումն և նրա հետևանքները. Կրօնական ատելութիւն. Պարսկական Հայաստան. Հայ մարզպաններ. Տարօնի պատերազմները և պարսկական իշխանութեան վախճանը:

Արևմտեան Հայաստանը 384 թուին վերջնականապէս միացաւ Հռովմէական կայսրութեանը: Հռովմայեցիք ունէին երեք տեսակ հպատակներ. հայերն այն հպատակներից էին, որոնք ներկայանում էին իբրև դաշնակիցներ. նրանք պահպանում էին իրանց ներքին ինքնավարութիւնը. նոյն նախարարական կազմը, նոյն արտօնութիւնները, ինչ որ ունէին մինչև նրանց իշխանութեան տակ մտնելը. հայերն ազատ էին մինչև իսկ հարկատուութիւնից. ընդունուած սովորութեան համաձայն՝ իւրաքանչիւր նոր կայսեր գահակալութեան առթիւ նրանք ընծայաբերում էին ոսկէ թագ. դրանով էր արտայայտուում նրանց հպատակութիւնը. դատատանական իշխանութեան վրայ հսկելու համար

միայն նշանակուում էր կոմս: Տեղական դատարանից դժգոհ լինելու դեպքում հայերն իրաւունք ունէին վեուարեկ բողոք ներկայացնել ուղղակի կայսեր. այդ արտօնութիւնից զուրկ էին մնացած հպատակները:

Կայսրներն աշխատում էին ոչ միայն սիրաշահել իրանց բաժնի հայ նախարարներին, այլև շոյելով նրանց ինքնասիրութիւնը՝ զրաւել Պարսկական բաժնի նախարարներին. նրանք ուղարկում էին հայ նախարարներին ոսկէ կոճակներով քղամիդ, իրաւունք էին տալիս կարմիր կօշիկ և այլ պատուանշաններ կրելու. այդ պատիւները վերապահուած էին թագաւորներին: Հայ նախարարները յաճախ տիտղոսներ էին ընդունում յունաց կայսրից, որոնք կապուած էին ոռճկի հետ. դրանք բոլորն էլ զրաւիչ էին հողային տնտեսութեամբ ապրող հայ նախարարների համար. այդ է պատճառը, որ պարսկական բաժնից յաճախ նախարարներն անցնում էին յունական բաժինը.

Յունական բաժնի հայերի այդ արտօնեալ և ինքնավար դրութիւնը շարունակուեց՝ քանի արեւելքում գոյութիւն ունէր Յունաստանի ասիական նահանգների սպառնացող Սասանեանների ոյժը:

Սակայն հայերի այդ արտօնեալ դրութիւնը միանգամայն փոխուեց Յուստինիանոս Ա-ի դա-

հակալութիւնից սկսած (518 թ.): Նոր կայսրը ցանկացաւ մի միապաղաղ ուժեղ միապետական կառավարութիւն ստեղծել. դրա համար նա մի շարք օրէնքներով վերացրեց հայերի ինքնավար դրութիւնը: Նախ մի շարք բերդերով ամրացրեց կայսրութեան արևելեան սահմանները պարսիկների ներս խուժումից, ապա արձակեց նախարարական գնդերը և հռովմայեցի զօրապետների հսկողութեան տակ սահմանեց հայկական նոր գնդեր, որոնք վարժեցնուում էին ընդհանուր կանոններով. հայերը պարտաւոր էին տարեկան 400 Փունտ ոսկի վճարել, որ հաւասար էր 200000 ուրլու. հիմնուեցին հռովմէական դատարաններ իրանց օրէնսդրութեամբ, նախարարները զրկուեցին իրանց վայելած իրաւունքներից: Հայերը բողոքեցին այդ դրութեան դէմ և արիւնահեղ ընդհարում տեղի ունեցաւ. սակայն շուտով կարգ ու կանոնը վերականգնեց. նոր միացած հայկական գաւառները բաժանուեցին չորս զինուորական շրջանների (թեմերի), որոնք կոչուում էին Ա. Բ. Գ. և Դ. Հայք: Ամեն մի շրջան կառավարուում էր կայսրից նշանակուած զինուորական նահանգապետի ձեռքով, որին ենթարկուում էին և դատաստանական հիմնարկութիւնները:

Հայկական նախարարական կազմը տիրող հին զինուորական կարգերի ծնունդ էր. զի-

սից: Կրօնական հալածանքները շատ սուր կերպարանք ստացան և աղետաբեր եղան մասնաւորապէս հայերի համար: Տիրող ծանր պայմաններից դժգոհ շատ նախարարներ անցան պարսից բաժնի Հայաստանը:

Միւս կողմից յունական բաժնի հայերը մօտիկ շփուելով աւելի կրթուած միջավայրի հետ՝ ազդուեցին նրանց գիտութիւններից. հայ լեզուն և գրականութիւնը յունականի ազդեցութեան տակ զարգացան. արեւմտեան և արեւելեան հոգևորականութեան մէջ սկսուեց մի պայքար, որն իր օգտակար կողմերն ունեցաւ:

485 թուից սկսած՝ արեւելեան Հայաստանը (Պարսկահայաստանը) կառավարուում էր հայ մարզպանների ձեռքով: Նախարարական կազմը և ժողովրդական անտեսական զարգացումը մնացին հինը: Նրանք ստացան կրօնական ազատութիւն, և պարսից իշխանութիւնն այնուհետև ապահովուեց, որ հայերը որևէ քաղաքական ձգտումն չունին: Հայ ժողովուրդը շնորհիւ նախարարների և հոգևորական դասի՝ բաւական մնաց իր դրութիւնից. նախարարներն ՚ի նկատի առնելով իրանց արեւմտեան ազգակիցների դրութիւնը՝ դժգոհութեան նշան չէին ցոյց տալիս. հոգևորականութիւնն օգտուելով իր դրութիւնից՝ եկեղեցու մէջ ձուլեց ժողովրդի ցանկութիւններն ու ձգտումները և կրօնական գոյն տու-

աւ: Այնուհետև ժողովրդի աչքում միակ գլխաւոր դեր խաղացողը դարձաւ հայ հոգևորականութիւնը: Այդ բանին շատ նպաստեց այն կրօնական կրթութիւնը, որի սկիզբը դրուեց Ն-րդ դարում՝ տառերի գիւտից յետոյ: Գրականութիւն մշակողներն ու նրա ներկայացուցիչները հոգևորականներն էին. ժողովրդին մտաւոր ու հոգևոր կրթութիւն տուողները նրանք էին, և հայերի կրթական գործը միակողմանի՝ կրօնական ուղղութիւն ստացաւ: Այնուհետև օտար իշխողներն ու հարևան ժողովուրդները հայերին համարում էին մի կրօնական համայնք: Հայը մինչև այսօր էլ տիրող պետութեան կողմից համարուում է կրօնական համայնք: Հայ եկեղեցին շնորհիւ իր ստանձնած դերի՝ ազգային բնոյթ ստացաւ՝ հակառակ նախնական եկեղեցու տիպին: Շատ անգամ հայերի քաղաքական խնդիրները վճռուում էին հայ հոգևորականների ժողովներում կամ հայ կաթողիկոսների ձեռքով: Նախարարներն ընտելացել էին այդ կարգերին, որովհետև, եթէ հայ եկեղեցականութիւնը դէմ էր անկախ քաղաքական իշխանութեան, նա դէմ չէր նախարարական կազմին. եկեղեցու կառավարութիւնն էս նոյն ձեւն ունէր:

Արեւելեան Հայաստանի այդ ինքնավար դրութիւնը շարունակուեց մինչև Է-րդ դարը:

երկու անգամ միայն խաղաղութիւնը վրդովուեց, երբ պարսիկները ցանկացան տիրող դրութիւնը խախտել: Առաջին անգամ, երբ պարսիկները փորձեցին պարսիկ մարզպան նշանակել և Դուինում ատրուշան կանգնեցնել, հայերըն ապստամբուեցին, որի շնորհիւ յունա-պարսկական պատերազմ գրգռուեց և հայերը կրկին ստացան իրանց արտօնութիւնը. երկրորդ անգամ պարսիկ իշխանութեան և Տարօնի Մամիկոնեաների մէջ ծագեց մեծ պատերազմ, երբ պարսիկները յաղթահարուած յետ քաշուեցին: Պարսիկներն ընդմիշտ հրաժարուեցին իրանց ծրագրից Հայաստանի նկատմամբ. այդ փորձերն ապացուցին, որ ինքնավար խաղաղ դրութիւնն ՚ի զուր չէր անցել: Հայ մարզպանների իշխանութիւնը վերականգնեց:

Պարսից իշխանութիւնն իր օրհասին էր մօտեցել. մի ուժեղ հարուած էր հարկաւոր, որպէսզի նա ընդմիշտ անյայտանար ասպարէզից: Այդ հարուածը հասցրին արաբները:

Տարօն Մամիկոնեան տոհմի սեպհականութիւնն էր. նա բաժանուած է երկու մասի. դաշտային՝ մի վերին աստիճանի պտղաւէտ և հացառատ երկիր, որ դեռ հին դարում նկարագրել է Քսենոֆոն, և լեռնային, որ կոչուած է Սասուն:

Սասունի մասին հետեւեալն է պատմուած.

Այդ լեռան բնակիչները ծանր աշխատանքով և սաստիկ չարչարանքով են ապրուստ և այլ կարևոր

պէտքեր հոգում. նրանք ապրում են լեռների խորածորերում և փապարներում, մայրիների պուրակներում և լեռների զագաթներին: Նրանք ապրում են առանձին-առանձին տոհմերով. այնքան իրարից հեռու են, որ եթէ մի ուժեղ մարդ բարձր կանչէ, հազիւ թէ մէկը կարողանայ նրա ձայնի բովերէնը հասկանալ, որովհետև կրկարծէ թէ ժառերի արձագանդ է: Նրանց մի մասն իրենց բուն հայրենի լեզուից շեղուած է, որովհետև իրարից հեռու են ապրում. միմեանց թշնամաբար են հանդիպում. իրար հետ խօսում են այստեղից այնտեղից մուրացած և կարկատած բառերով: Նրանք այնքան խրթին և միմեանց անհասկանալի բարբառներ ունին, որ շատ անգամ թարգմանչի կարիք են դգում: Նրանք կերակրուած են մի տեսակ սերմով՝ առաւել կորեկ կոչուած սերմով, որը ոմանք սով ժամանակ հաց են անուանում: Միկնոյն սերմը անտառակիների մէջ ցանում են՝ երկբերանանի քլունկով գետինը փորելով: Նրանք մերկ մարմնի վրայ հագնում են բրդէ հագուստ. ոտնամանները (տրեխները) քարքարոտ տեղերին յարմար են: Նրանք այժի կաշուց են պատրաստուած: Ամառ և ձմեռ միկնոյն կերակրով և միկնոյն հագուստով են բաւականանում. միշտ տէգ (աշտէ) են կրում իրանց վրայ՝ լեռներում գազաններից պաշտպանուելու համար:

Երբ թշնամիները՝ յարձակուած են նրանց երկրի վրայ, լեռնականները զալիս միաբանում են՝ իրանց իշխաններին օգնելու, որովհետև տիրասէր են: Իսկ երբ ամպերից բաւականին ձիւն է տեղում, սահուն լինելու պատճառով փայտեայ օղակներ են անցկացնում ոտներին և չուաններով կապում. այն ժամանակ հեշտութեամբ են քայլում՝ ինչպէս ցամաք երկրի վրայ: Նրանք գազանաբարոյ և արիւնաբբու մարդիկ

են. մինչև անգամ հարազատ եղբայրներին և իրանց սպանելը ոչինչ բան են համարում: Սրանք կոչւում են ազատ (ինքնազուլուխ) զինուած սուրհանդակներ, որոնք բնակւում են լեռների վրայ: Այդ լեռները Աղձնիքն ու Տարօնը իրարից բաժանում են: Դժուարհասկանալի և դժուարըմբռնելի լեզուի ու բարքերի պատճառով էլ խուժ են կոչւում, որից սարն էլ խոյթ անունն է ստացել: Նրանք գիտեն հայոց հին վարդապետների թարգմանած սաղմոսը, որ միշտ բերան ասում են: Սրանք այն գուհիկներն են (հասարակ մարդիկ), որոնք եկել են Ադրամելիք և Սանասար արքայորդիների հետ: Ադրամելիքն ու Սանասարն Ասորեստանի և Նինուէի թագաւոր Սենեքերիմի որդիքն էին: Նրանց անունովը էլ այդտեղի բնակիչներն անուանում են իրանց Սանասնեայք. նրանք հիւրասէր, օտարներ հիւրընկալող և յարգանք իմացող մարդիկ են:

Սրանք էին Տարօնի լեռնականները, որոնց վրայ իշխում էին Մամիկոնեանները:

Է-րդ դարում Բիւզանդիայում և Տիւրքոնում թագաւորող տների համար ճգնաժամ էր սկսուել: Թագաւորների շուրջը շարունակ տեղի ունեցող դաւադրութիւնները նրանց անհաստատ էին դարձրել զահի վրայ: Նախկին թշնամի երկու հզօր՝ այժմ բաղդակից հարևանները բարեկամացել էին, որպէսզի կարողանան զահի վրայ մնալ: Երբ պարսից խոսրով թագաւորը մեծ զօրքով գնում էր յունաց Մօրիկ կայսեր օգնութեան, որ զահնկեց էր եղել իր զօրապետի ձեռքով, կարգադրեց, որ Տարօնի իշխան Մուշեղ Մամիկոնեանն էլ գնայ իրեն օգնելու. Մուշեղ չցանկանալով յոյների զայրոյթը գրգռել, մերժեց գնալ, որը և առիթ տուեց մի երկարատև պատերազմի. Տարօն

անընդհատ տասներկու տարի պատերազմի ասպարէզ էր դարձել: Այդ պատերազմներում իր քաջութիւններով և հնարագիտութեամբ մեծ հռչակ ստացաւ Մուշեղի ազգական Վահան Մամիկոնեան, որ Գայլ էր կոչւում, և իր որդի Սմբատ: Պարսիկները չկարողացան ընկճել նրանց և յետ քաջուեցին մեծամեծ կորուստներ տալով:

Արարներ եւ

Մահմեդականութիւն.

Պարսից ծոցի և Կարմիր ծովի մէջ ընկած է մի թերակղզի, որ շատ հնուց կոչուում էր Արաբիա: Երկրի մեծ մասը ծածկուած է աւազով, տեղ-տեղ միայն երևում են օազիսներ: Թերակղզու մի մասը մտնում է պարբերական անձրևների շրջանը. բուսականութիւնն այնտեղ ճոխ է և կոչուում է Երջանիկ Արաբիա. այդ տեղից ստացուում են զանազան համեմներ և անուշահոտութիւններ: Իսկ հարաւային մասը կոչուում է Գաղ-րամանա (Մեռելութեան երկիր): Արաբիայում ապ-րում են փոքր թուով նստակեաց, իսկ մեծ մասամբ թափառական ցեղեր, որոնք կոչուում են բեդաւներ՝ բեդուիներ (անապատի որդիք): Նրանք սեմական սե-րընդին են պատկանում:

Արաբները սակաւապետ, եռանդոտ և ընդունակ մարդիկ էին: Նրանք բաժանուում էին մանր ցեղերի, ցեղերի գլխաւորները շխիւք կամ էմիրներ էին կոչ-ւում: Նրանք առանց ձեռքերի ոչինչ չէին անում: Յե-ղիբը հաշտ չէին իրար հետ. մարդկանց կեանքն ու զոյքն ապահով չէր. զարգացած էր արեան վրիժառու-թիւնը. անձեռնմխելի էր համարում միայն հիւրը: Արաբացին չպէտք է տանէր մինչև անգամ ամենա-չնչին վիրաւորանքը. իւրաքանչիւր ընտանիք, տոհմ, ցեղ վրէժխնդիր էր լինում իր սպանուած անդամների

համար՝ մինչև որ հակառակորդ կողմից էլ նոյն թուով զոհեր էին ընկնում:

Այդպիսի անհամաձայնութիւններից օգտուեցին պարսիկներն ու բիւզանդացիք. 2-րդ դարում արաբ-ները կորցրին իրանց անկախութիւնը, արևելա-հիւսի-սային մասին տիրեցին Մասանեանները, իսկ հիւսիս-արևմտեան մասին՝ բիւզանդացիք:

Արաբները պաշտում էին երկնային մարմինները, որոնք ծնունդ են առնում մի զերազոյն ուժից: Մարդ-կանց բազմը կախուած է աստղերից և ոգիներից՝ ջիններից: Ազգային վաղեմի սրբարանն էր Քաաբը (Քեաբ)՝ Մէքքայում: Սրբարանին հակում էին Սորէյ-շիդների ցեղը: Այդ ցեղը առանձին արտօնու-թիւն էր վայելում արաբների մէջ. նրա անդամ-ներն անձեռնմխելի էին. այդ հանգամանքը նպաստեց նրանց մէջ վաճառականութեան զարգանալուն: Այդ ցեղի վաճառականների շնորհիւ թէ մովսիսականու-թիւնը և թէ քրիստոնէութեան ուսմունքը մտաւ Ա-րաբիա: Միաստուածութեան գաղափարը կամաց-կա-մաց մուտք գործեց արաբների մէջ:

Ըստ աւանդութեան 571 թ. խորէյշիդների ըն-տանիքում ծնուեց մի մանուկ, որ պէտք է յետոյ դառ-նար մահմեդականութեան և արաբական միացեալ պե-տութեան հիմնադիրը. զա Մահմէդն էր (աւելի ճիշտ՝ Մուհամէդ՝ թանկարժէք): Նրա պապը նշանաւոր հո-գևորական էր, իսկ հայրը՝ աննշան վաճառական: Նա ծնուեց հօր մահուանից յետոյ: Հօրեղբայրն էր հովա-նաւորում: Մահմէդը հէնց փոքրուց հօրեղբօր հետ վա-ճառականական գործերով ճանապարհորդում էր զա-նազան երկիրներ, մանաւանդ Հրէաստան և Սորիք: Նա ամուսնացաւ մի հարուստ այրի կնոջ հետ և հաս-տատուեց Մէքքայում:

Արարների անհամաձայնութեան գլխաւոր պատճառ նա համարում էր նրանց տնտեսական կացութիւնը. ուստի ողորմածութեան գաղափարը քարոզելով՝ ցանկացաւ տնտեսական միատեսակ կացութիւն ստեղծել և հակառակութիւններին վերջ տալ: Նա հարուստներին քարոզում էր, որ աղքատներին բաժին հանեն իրենց ունեցածից, որով նրանք կը թեթևանային իրանց մեղքերից և տեղ կը պատրաստէին արքայութեան մէջ: Այնուհետև Մահմէդ իր գաղափարներն աւելի լաւ մշակելու համար քաշուեց անապատ. երբ վերադարձաւ, սկսեց քարոզել. «Աստուած մէկ է և Մահմէդը նրա մարգարէն է»: Նա իր Աստուծոյ գաղափարը փոխ առաւ հրէական և քրիստոնէական կրօններից:

Սկզբում Մահմէդին շատ քչերն էին հաւատում: Նա իր քարոզութիւններն աստուածային պատգամների (սուրա) նման էր յայտնում, որոնք յետոյ ժողովեցին մի գրքի մէջ: Այդ գիրքը կոչւում է *Դուրան*:

Մահմեդականութիւնը կերպարանափոխուած հրէութիւնն է, աւելի կոպտացրած և յարմարեցրած արաբների (աւազակաբարոյ խաշնարած ժողովուրդ) ըմբռնողութեանը: Մահմէդը փոխ առաւ հրէաներից միաստուածութեան գաղափարը (Ալլահ), որ անտեսանելի կերպով կառավարում է ամբողջ տիեզերքը: Նրա մարգարէներն են եղել Աբրահամ, Մովսէս և Քրիստոս: Ամեն բան Աստուծուց է կախուած. ոչ մի բան առանց նրան չէ կատարում: Այդ հաւատը արաբներին ներշնչում էր քաջութիւն և դաւաճութիւն հասկացողութիւնը: Այդ ուսմունքը կոչուեց *խալալ* (հպատակութիւն). նրան հետևողները կոչուեցին *մուսլիմներ՝ մուսուլմաններ* (Աստուծոյ հպատակներ): Հաւատացեալները պարտաւոր էին իրանց բաժնուքը տարա-

ծել. նրանք պէտք է օրական հինգ անգամ լուացուին, աղօթք արասանեն, ուրբաթ օրուայ ասօթքն ամենաւնդունելին է: Արգելւում է ոգելից խմիչքներ, խոզի և շան միս ուտելը. բամազանի ժամանակ ամենքը պարտաւոր են ծոմ պահել մինչև արևի մայր մտնելը: Իւրաքանչիւր հաւատացեալ իր կեանքի ընթացքում գոնէ մի անգամ պարտաւոր է ուխտի դնալ Մեքքա: Այս պատուէրները կատարողը մահուանից յետոյ կը գնայ արքայութիւն, այնտեղ ծաղկափթիթ ծառերի տակ, բուրմունքներով տոգորուած օգում կ'սպրէ նա՛ մետաքսէ զգեստների մէջ. նա իր սպասին պատրաստ կ'ունենայ սևաչեայ հիւրիներ, որոնք կը մատուցանեն նրան օշարակ և պտուղներ:

Դուրանը ոչ միայն կրօնական գիրք դարձաւ, այլև նրա մէջ նշանակուեցին առօրեայ կեանքի կանոններ և օրէնքներ. այսպէս օրինակ՝ այնտեղ կան դատավարութեան, ամուսնութեան, ժառանգութեան և այլ օրէնքներ:

Մահմէդ քառասուն տարեկան էր, երբ սկսեց քարոզել. սկզբում նրան բացի իր կնոջից և հօրեղբորից՝ ոչ ոք չէր հետևում, և նրանց մահուանից յետոյ նրան սկսեցին հալածել: Նա աստանդական կեանք էր վարում, մերթ փախչում էր մէկ, մերթ միւս քաղաքը. միաժամանակ նա քարոզում էր: Երբ բաւական մեծացաւ իր հետևողների թիւը, այն ժամանակ հակառակողների դէմ նա ուղղակի զէնքի դիմեց, առաջին յաղթութիւնը և աւարն իր հետևողներին բաժանելն իր կողմը գրաւեց արաբների մեծ մասը և մի քանի արիւնասեղ պատերազմներից յետոյ ամբողջ Արաբիան ընդունեց նրա ուսմունքը: Եւ նա այդ թշնամի ցեղերից կազմակերպեց մի կրօնա-գիւղարական միացեալ պետութիւն: Նա մեռաւ 632 թուին:

Մահմեդի յաջորդները կոչուում էին խալիֆներ. խալիֆը ներկայանում էր և՛ հոգևոր և՛ քաղաքական պետ հաւատացեալներին: Տիրապետած երկիրները համարուում էին ընդհանուրի սեպհականութիւնս. զինուորականներն իրաւունք չունէին նուաճած երկիրներում կալուածներ ունենալ. ընդհանուրի հայրենիքը Արաբիան էր. զօրքը ոգևորուած էր ընդհանուր հայրենիքի փառքով: Զեկնի ուժով իրանց կրօնը սարածելը եւ պասկերազմից սւսացած աւարն աւազակաբարոյ արաբների մեջ զարթեցրեց երկիրներ տիրելու ձգտում: Է-րդ դարու սկզբներէից նրանք ընկան աշխարհակալութեան յետեից: Առաջին յաջողութիւնները ոգևորեցին նրանց: Աշխարհակալական ամենամեծ արշաւանքները տեղի ունեցան Օմար խալիֆի օրով (634—644). նա նուաճեց 36000 քաղաք և աւան, կործանեց 4000 տաճար և շինեց 1400 մզկիթ: Սասանեանների և Բիւզանդիայի անընդհատ մրցումը և Հռովմէական կայսրութեան մէջ տեղի ունեցող ներքին կրօնական երկպառակութիւնները յաջողեցին արաբների գործը. Յազկերտ Գ. սոսկալի ջարդ կրեց երեք անգամ: Տիրոն մայրաքաղաքը կործանուեց. արքայից արքայի անհամար հարստութիւնն ընկաւ արաբների ձեռքը և Պարսկաստանը դարձաւ Արաբիայի մի նահանգը (642): Արևմտեան կողմից արաբները հասան Եգիպտոս, սպա Աֆրիկայի հիւսիսային կողմով Սպանիա, արևելեան կողմից հասան Թուրքեստանի վրայով Բուխարա, իսկ հիւսիսում նրանց իշխանութիւնը տարածուում էր մինչև Կովկասեան լեռները:

Այդպիսի լայնածաւալ պետութիւնը կառավարելու համար խալիֆն իր երկիրը բաժանեց մասերի և ամեն տեղ նշանակեց փոխարքաներ՝ ամիրաներ. սրանց մէջ կային աստիճանով մեծերը և փոքրերը:

Փոխարքաններն անկախ խալիֆից կառավարում էին իրենց երկիրը: Երբեմն այդ անկախութիւնը նրանք ՚ի չարն էին զործարարւմ.

Հպատակների երկիրը պատկանում էր պետութեանը. սակայն բնակիչները մնում էին իրանց բնակած վայրերում. դրա փոխարէն նրանք բացի հողային տուրքից և զլխահարկից վճարում էին և բերքերից մաս: Հարկատուութիւնը կանոնաւոր սահմանների մէջ չէր. մի քանի տեղերի նկատմամբ շարունակ աւելացնում էին, իսկ այլ տեղերում նոյն քանակն էր մնում: Բացի այդ տուրքերից՝ արքունի գանձարանի՝ դիւանի եկամուտներն էին կազմում և հանքերի ու արօտների հնգամորդը, ապրանքների մաքսը, այլև պետական կալուածների եկամուտները: Մեծախնակ տուրքերն ու եկամուտներն սխեցիկ ավել կողմից քաջութեւ պետական դիւանը: Հպատակների ներքին կեանքի մէջ նրանք չէին խառնուում. ոչ մահմեդական ժողովուրդների մէջ գատաւորները նրանց հոգևոր պետերն էին՝ մինչև անգամ աշխարհական խնդիրներ քննելիս. Արաբական տիրապետութեան շրջանում հպատակ ազգերի հոգեւորականները մեծ նշանակութիւն սւսացան: Այդպիսի ներքին ազատութեան հետ միասին արաբները մի քանի ազգերի արգելեցին զեկն կրել:

Այդքան երկիրներից ստացած մեծաքանակ տուրքերը և կուլտուրապէս աւելի զարգացած ազգերի հետ շփուելն ապարդիւն չանցաւ արաբների համար. նրանք շնորհիւ իրանց բնածին ընդունակութեան շատ լաւ բաներ փոխ առին օտարներից և զարգացրին ու տարածեցին իրանց հպատակների մէջ:

Պետութեան ընդարձակման հետ՝ հեշտ կառավարելու համար՝ հարկ եղաւ զանազան հիմնարկութիւններ ստեղծել. դրանք էին. հարկերի բաշխման ատեան

(եղևմտից նախարարութիւն), խալիֆի անձնական ղիւանատունը, ուր խմբագրուած էին նրա հրովարտականերն ու հրամանները. պետական օրէնքները տարածող վարչութիւն, հարկերի ատեան, վերաստուգիչ ատեան. վարձկան զօրքի վարչութիւն (զինուորական նախարարութիւն), պոստային վարչութիւն, արդարադատութեան վարչութիւն և այլն:

Սկզբում զօրքը կազմուած էր բացառապէս արաբներէից, և զինուորականները ժառանգական դասակարգ էին կազմում. բայց քանի պետութիւնը մեծանում էր, հարկ էր լինում զօրքի թիւն աւելացնել, և այնուհետև գնում էին ստրուկներ և մահմեդականացնելով աւելացնում զօրքի թիւը, կամ ընդունում էին կամաւորներ: Այդպիսով նրանց զօրքը մեծամեծ չափերի հասաւ:

Չանազան երկիրներից նրանք ընդօրինակեցին գեղեցիկ շինութիւնների ձևեր և յարմարեցնելով իրանց ձաշակին ու զուրանի ցուցմունքներին՝ զարգացրին ճարտարապետութիւնը և գեղազարդուած շէնքերով զարգարեցին իրանց մայրաքաղաքները: Նրանք ճարտարապետութեան մէջ մտցրին իրանց ոճը, որ կոչւում է արաբական. նրա մէջ նկատուում է Սասանեանների, հնդկաց և բելզանդական ոճերի ազդեցութիւնը: Պատկերագրութիւնը, որ իրանց կրօնին գէմ էր, չգործածուեց. դրա փոխարէն զարգացրին ծաղկաքանդակները և զարդանկարները:

Պարսկաստանում զարկ տուին երկրագործութեանը՝ անցկացնելով մի շարք ջրանցքներ և ճանապարհներ:

Առևտրի զարգացմանը նպաստեց և պոստային հաղորդակցութիւնը, որից միայն պետութիւնը չէր օգտուում. փոստատարներն էին արագընթաց հետիոտ

կամ ձիաւոր սուրհանդակներ. ամեն մի փոխարքայութիւն իր փոստն ունէր:

Արհեստների զարգացմանը նպաստեցին արհեստակցական միութիւնները՝ համընկարութիւնները: Մի քանի արհեստներ իրանց ծաղկման գագաթնակէտին հասան: Չինական օրինակով նրանք սկսեցին բամբակից և վուշից թուղթ պատրաստել. պատրաստում էին նուրբ ապակէ անօթներ, սրեր և այլն:

Մի քանի օգտակար բոյսեր տարածեցին Եւրոպայում. բրինձ, բամբակ, թթենի և պապիրուս:

Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ Ասիայի մեծ մասը մի կրօն (մահմեդական) և մի լեզու (արաբական) ունէր, այդ բոլոր արդիւնքներից յետոյ յարմար միջավայր ստեղծուեց վաճառականութեան համար. վաճառականութիւնը մեծ մասամբ կենտրոնացած էր արաբների ձեռքում և Բաղդադ մայրաքաղաքը ամենամեծ շուկաներից մէկն էր:

Արաբներն առանձին ուշք դարձրին ուսման և գիտութիւնների վրայ. յունական և ասորական լեզուներից շատ զրքեր թարգմանուեցին, զարգացաւ աստղաբաշխութիւնը, իրաւաբանութիւնը, բանաստեղծութիւնն ու պատմագրութիւնը, աշխարհագրութիւնն ու ազգագրութիւնը, մաթեմատիկան՝ մասնաւորապէս հանրահաշիւը (ալգեբրան), բնախօսութիւնը (քիմիան), հիմնուեցին դրադարաններ. ընդօրինակուում էին ձեռագիրներ և տարածուում: Երեք կարգի դպրոցներ կային. տարրական, միջնակարգ (մեդրեսէ) և ճեմարան: Ղուրանը ուսուցման իբրև հիմք էր ընդունուած:

Հպատակ ազգերը, ինչպէս և քրիստոնեաներն ու հրէաները, նրանց ազդեցութեան տակ էին, և արաբա-

կան կուլ'տուրան հետզհետէ մուտք գործեց և նը-
րանց մէջ:

Թ-րդ դարուց սկսած արաբների պետութիւնն
սկսեց կամաց-կամաց դէպի անկումն դիմել. դրան
նպաստեցին մի շարք հանգամանքներ. դահակալու-
թեան շուրջը բարձրացած խռովութիւնները, որոնք
մեծամեծ արիւնհեղութիւնների պատճառ էին դառ-
նում. հպատակ ազգերի ազգային գիտակցութեան
զարթնումն և ծանր հարկերից ստիպուած ապստամ-
բութիւնները. փոխարքաների անկախութիւնը և շա-
րունակ ապստամբութիւնները. կրօնական հերձուած-
ները. Սիւննի և Շիա դաւանութիւնների երկան
գալը. հարստութեան հետեանք շայլ կեանքը, որ
հետզհետէ մեղքեց պատերազմական ոգին և կո-
բովը. այդ բոլորը նպաստեցին նրանց անկմանը, և
Ը-րդ դարուց սկսած կազմուեցին հետեեալ մահմեդա-
կան պետութիւնները. Բուխարան՝ Թուրքեստանում,
Պարսկաստանը, Թունիսը, Եգիպտոսը և Մաւրիտանեան՝
Աֆրիկայում, Սպանիան՝ Եւրոպայում, իսկ 945 թուին
վերջացաւ խալիֆների աշխարհական կառավարու-
թիւնը և նրանք միայն կրօնի ներկայացուցիչ էին
մահմեդականների համար:

Ե.

Հայաստանն Արարական Իշխանութեան տակ.

Արաբները Հայաստանում. Յոյների և արաբների
մրցումը Հայաստանի համար. Հայաստան արաբացոյց
իշխանութեան տակ. Հարկատուութիւն. Ժողովրդի տըն-
տեսական քայքայումը և ապստամբութիւններ. Արա-
բացոյց արշաւանքները և նրանց հետեանքը:

640 թուին արաբներն առաջին անգամ
մտան Հայաստան: Մինչև Հայաստան հասնելը՝
արդէն նրանց լուրը հասել էր հայերին և հա-
րկան ազգերին: Վրացիք և հայերը միացած
դուրս եկան նրանց առաջ: Պատերազմը տեղի
ունեցաւ Տարօնում: Կռուի միջոցին վրացիք և
մի քանի հայ նախարարներ թողեցին Տիրան
Մամիկոնեանին միայնակ և հեռացան, կամ մի-
ացան արաբների հետ: Տիրան 3000 կռուողնե-
րի հետ ընկաւ պատերազմի դաշտում և արաբ-
ներն անարգել արշաւեցին դէպի հիւսիսային
Հայաստան: Կործանեցին Դուին մայրաքաղաքը,
թալանեցին ազգաբնակչութիւնը և 35000 գե-
րիներով վերադարձան Արաբիա:

Սասանեանների ոյժն արդէն ոչնչացրուել

էր այդ արշաւանքից առաջ, դրա համար Ասիայի քրիստոնէայ ազգերը, մասնաւորապէս հայերը, սրոնք առաջ պարսից գերիշխանութեան տակ էին, առաջիկայ վտանգի առաջն առնելու համար դիմեցին Բիւզանդիայի կայսրութեանը և նրա հպատակութիւնն ընդունեցին՝ ինքնավար դրութեան մէջ մնալու պայմանով:

Սակայն յոյները բաւականանում էին միայն հայերից տուրք վերցնելով՝ առանց իրական օգնութիւն հասցնելու նրանց. և երբ արաբները կրկին արշաւեցին Հայաստանի վրայ, հայերը հարկադրուած էին նրանց իշխանութեան տակ մտնել. դրան նպաստում էր յոյների կրօնական ատելութիւնը, որ տածում էին դէպի հայերը Քաղկեդոնի ժողովից յետոյ: Յոյները, փոխանակ նոր ախրողների դէմ դուրս գալու, հայերին էին պատժում՝ նրանց երկիրն աւերելով:

Արաբները տիրելով Հայաստանին ծանր հարկերով սկսեցին ճնշել նրանց. սկզբում նրանք կրօնը (քրիստոնէութիւնը) վաճառեցին հայերին, այսինքն՝ իրանց կրօնն ազատ դաւանելու համար իւրաքանչիւր տուն պարտաւոր էր վճարել 4 դրամ, երեք չափ մաղած (մաքրած) ցորեն, մի ձիու տոպրակ, մի մազէ պարան և մի ձեռնոց (անձեռոցիկ): Այսպիսով սկիզբ դրուեց հայերի տնտեսական քայքայման: Երկիրը տըն-

տեսապէս քայքայուելով՝ քայքայւում էր և նախարարական կազմը: Սակայն այդ հարկերը անական չէին. ամեն մի արաբացի զինուորական-կառավարիչ իրաւունք ունէր իր քմահաճոյքի համաձայն հարկերն աւելացնել՝ օգտուելով իր տրամադրութեան տակ գտնուած զինուորական ուժից:

Յոյները պահանջները մի կողմից, ծանր հարկերը միւս կողմից՝ իրար թշնամի նախարարներին միառժամանակ միացրին ընդհանուր թշնամու դէմ. սակայն նրանց ջանքերն ապարդիւն անցան. արաբները նորանոր ուժերով արշաւեցին ու ճնշեցին ապստամբութիւնը, և զգուշութեան համար նրանք հայերից պատանդներ էին վերցնում:

Այնուհետև հայերի բնակած երկիրը գնահատեցին, և որպէսզի հայերն իրաւունք ունենային իրանց երկրում ապրել, պարտաւոր էին տարեկան հինգ հարիւր դահեկան հարկ վճարել: Յետոյ հարկն սկսեցին առնել ըստ մարդաթուի. հարկ ստանում էին մինչև անգամ մեռածների համար. դրա համար քահանաները պարտաւոր էին մեռածների ցուցակը ներկայացնել, որպէսզի նրանց փոխարէն ընտանիքը վճարէ: Զօրապետ-ոստիկանը զօրքով շրջում էր երկրում և ժողովում հարկը. ով վճարում էր, նրա վրից կնքած կապար էին կախում:

Յիսուսն տարի տևեց յոյների և արաբների մրցումը: 692 թուին արաբները Յուստինիանոս Բ. կայսրին վերջնականապէս յաղթելով Հայաստանն ու հարևան երկիրներն առան իրանց իշխանութեան տակ: Ծանր նստեց այդ մրցումը հայերին. նրանք երկու կողմից էլ տուժում էին: Այնուհետև Հայաստանում նստում էին զօրապետ-սատրկաններ, որոնք հսկում էին երկրին, որպէսզի հպատակութեան մէջ պահեն, և հարկերը ժողովում ուղարկում էին խալիֆներին:

Տևեստական ծանր կացութիւնն առիթ էր սալիս մեծամեծ արիւնհեղուքիւնների. ժողովուրդը նախարարների առաջնորդութեամբ մի քանի անգամ սպանեցին իրանց հարստահարող սատրկաններին ու ջարդելով արաբական զօրքը քշեցին: Այդ բոլորից յետոյ արաբները պարզ տեսնում էին՝ քանի Հայաստանում գոյութիւն ունին նախարարները, երկիրը կատարեալ հպատակութեան մէջ պահել անկարելի է, ուստի վնոեցին իսլամական տոհմերը ջնջել եւ հայերին զինաքափ անել:

Դրա համար էլ մէկը միւսից դաժան սատրկաններ էին ուղարկում Հայաստան:

704 թուին Հայաստան եկաւ Կաշմ, որը նախարարներին խաբէութեամբ հրաւիրեց Նախիջևանի և Երնջակի եկեղեցիները՝ իբր թէ հատարմութեան երդումն տարու: Նա ամեն-

քին կապելով բանդ դրաւ, նախ անագին ոսկի և արծաթ պահանջեց իբրև փրկանք, իսկ երբ նրանք իրանց թագաւորած թէ ոսկին և թէ արծաթը տուին, այն ժամանակ նրանց ամենքին էլ այրել տուաւ:

Արաբները երբ իրանց մայրաքաղաքը փոխադրեցին Բաղդադ և ցանկացան զարդարել շքեղ շինութիւններով, հայերին այնքան նեղեցին հարկերով, որ «Հայաստանում արծաթը միանգամայն հատաւ»: Ժողովուրդն ստիպուած էր գերեզմանները նոյնիսկ փորել և մեռեալների հետ թաղած ոսկին ու արծաթը հանելով տալ ազան սատրկաններին: Հարկերի ծանրութիւնից ժողովուրդն ընկաւ յետին շքաւորութեան մէջ, որից ստիպուած մեծամեծ խմբերով թողեցին իրանց երկիրը և ցրուեցին ամենահեռաւոր տեղեր: 150 տարի տևեց այդ դրութիւնը. հայերը մի քանի անգամ ապստամբութիւն բարձրացրին. սակայն նիւթապէս և բարոյապէս քայքայուած ժողովուրդն անկարող էր յետ մղել նոր կազմակերպուած մի անուշիկ կրօնա-զինուորական կատաղի բանակ: Մէկը միւսի ետից վայրագ սատրկաններ էին արշաւում: Վերջին զիմադրութիւնը 849 թուին էր, որը զսպելու համար ուղարկուեց Բուղա անունով մի կատաղի սատրկան. նա միանգամայն աւերակ զարձրեց երկիրը: Զէնֆ կրելը

հայերին միակամայն արգելուեցաւ. խալիֆը հրամայել էր. «Ով սուր էր կրում ազդրին, կամ զէնք շարժել գիտէր, ով ապստամբութեանը մասնակցել և զէնք էր վերցրել, ամենքին սպանել»։ Եւ այդ հրամանն ամենախիստ կերպով գործադրուեցաւ։ Շատ իշխաններ ձերբակալուելով ուղարկուեցան Արաբիա՝ կառավարութեան զօրքի մէջ ծառայելու. նախարարները որդոց ուղարկում էին արաբական դպրոցներում ուսանելու. բազմաթիւ գերիներ, մանաւանդ՝ ուլքեր չէին կարողանում պահանջուած հարկը վճարել, քշուում էին Ասորիք և Արաբիա, ուր ծառայում էին իբրև ստրուկներ՝ փայտ կտրատում, շուր կրում և կամ հաւատափոխ լինելով՝ արաբական զօրքի թիւը մեծացնում։

Մի համատարած մեռելութիւն էր տիրում ամբողջ երկրում։

2.

Բագրատունեաց հարստութիւն

I.

Արաբական պետութեան տկարանալը և հպատակ ազգերի դրութիւնը. Բագրատունեաց տոհմի ձգտումը. Աշոտ Ա. Բագրատունի. Հայաստանի ինքնավարութեան վերականգնումը. Մարտոման շրջան. Սմբատ Ա. (892—913) և Աշոտ Բ. Երկաթ (914—928)։

Բազմաթիւ կործանիչ արշաւանքներից յետոյ արաբներն ստիպուեցան հաշտուել այն մտքի հետ, որ առանց տեղական իշխանների անկեղծ հաւատարմութեան անկարելի է այդպիսի հեռուորութեան վրայ մի երկիր հպատակութեան մէջ պահել և օգտուել նրանից։ Այդ է պատճառը, որ Թ-րդ դարուց սկսած նրանք իրանց քաղաքականութիւնը շատ ազգերի նկատմամբ փոխեցին. նրանց թոյլ տուին ինքնավար դրութեան մէջ մնալ, շատ իշխանների թագաւորական տիտղոս շնորհեցին, միայն թէ շարունակեն հարկ տալ, որ այնքան անհրաժեշտ էր շոսյութեան մէջ բնկած արաբ խալիֆներին։ Այդ բանին նպաստում էին մանաւանդ

այն մի շարք կրօնական և քաղաքական խռովութիւնները, որոնք սկսուել էին Ը-րդ դարու վերջերին և որոնց շնորհիւ խալիֆները հզօր պետութիւնը դէպի ակնյայտնի անկումն էր դիմում: Պարզ է՝ այդպիսի պայմանների մէջ նրանք պէտք է գրաւէին հպատակների սիրտը:

Բուղայի աւերիչ արշաւանքից յետոյ Աշոտ Բագրատունի իշխանը իր հաւատարմութեամբ կարողացել էր գրաւել խալիֆի սիրտը. Հայոց նախարարների մեծ մասը գերուած էին և տառապում էին Բաղդադի բանդում. Հայաստանում այլևս ոչ մի խլրատում չկար. Աշոտ հարկերը կանոնաւոր ուղարկում էր Բաղդադ: Այդ բոլորի փոխարէն 859 թուին Աշոտ Բագրատունին կարգուեց իշխանաց իշխան: Այսպիսով վերականգնեց Հայաստանի վաղուց խախտուած ինքնավարութիւնը: Հայաստանի հարկը ժողովելու համար այլևս հարկ չէր լինում արաբ ոստիկաններին արշաւել և երկիրը քարուքանդ անել: Աշոտ ժողովում էր նշանակուած հարկը և ուղարկում: Երկիրը վերջապէս ազատ շունչ քաշել սկսեց և Աշոտի հոգածութեամբ աւերուած տեղերն սկսեցին վերաշինուել:

Աշոտ հեռատես մարդ էր, նա տեսաւ այն մահացու հարուածը, որ կրեցին հայ նախարարական տոհմերը նախընթաց արշաւանքների միջոցին. նա տեսնում էր և արաբական պե-

տութեան անկումը և այդ հանգամանքներից օգտուելով ցանկացաւ Հայաստանի թագն ստանալ, որի համար այնքան աշխատել էին Արծրունեաց և Սիւնեաց նախարարութիւնները:

Այդ բանում նրան կարող էին օգնել կոտորածից ազատուած նախարարները, որոնք դեռ բանդումն էին. հարկաւոր էր նրանց համակրութիւնը վաստակել. նա միջնորդեց եւ գերութիւնից վերադարձեց նախարարներին, այլև նրանցից երկու նշանաւոր տոհմերի (Արծրունեաց և Սիւնեաց) ներկայացուցիչների հետ խնամէական կապերով կապուեց: Նա իր հագածութեամբ եւ ոստիկանների կամայականութիւններին վերջ սպով զբաւել էր ժողովրդի համակրութիւնը, զնել էր մի քանի նախարարութիւնների կայուածներ, ունէր բաւականաչափ կանխիկ դրամ, որով միշտ կարող էր ցանկացած բոլով պատրաստի զօր ունենալ. նա բարեկամական կապ էր պահպանում եւ Բիզանդիայի կայսեր հետ:

Նա խելացի հեռատեսութեամբ այդ բոլոր յարմարութիւններն ստեղծելուց յետոյ, երբ ասիթը ներկայացաւ, իր ոյժն էլ ցոյց տուաւ արարներին: Պարսիկ իշխաններից մէկն ապրատամբել էր: Աշոտ հրաւէր ստացաւ խալիֆից նրա դէմ արշաւելու: Պարսիկ իշխանը յաղթուեց, որի փոխարէն Աշոտ թագաւորական տիրու-

ստացաւ խալիֆից: Ատրպատականի ոստիկանը թագ և թագաւորական զգեստ բերաւ նրա համար 885 թ.: Այդ արտօնութեան հետ խալիֆը Աշոտի գերիշխանութեանը ենթարկեց թէ հայ նախարարներին և թէ շրջակայ սահմանակից իշխաններին: Հայ նախարարներն ու օտար իշխանները պարտաւոր էին արաբների նշանակած հարկը վճարել Աշոտին, այլև վերջինս իբրև նրանց գլխաւոր՝ իրաւունք ունէր իր օգտին ևս որոշ տուրք ստանալ ու իր երկրի սահմաններն ընդարձակել ՚ի հաշիւ միւսներէ: Այդպիսի յարաբերութիւնն ամենամեծ պառակտումների և ապստամբութիւնների առիթ կարող էր լինել:

Միւս կողմից՝ Ատրպատականի փոխարքայ ամիրաները զրկուած էին իրանց նշանաւոր օգուտներից. քանի հարկն իրանք էին ժողովում, քանակութիւնն իրանք էին նշանակում և միայն մի մասն էին ուղարկում տէրութեան դիւանը, միւս խոշոր մասն իւրացնում էին. բացի այդ ձևով նշանակած կամայական տուրքերից, այլև հպատակները պարտաւոր էին նրանց ընծաներ տալ: Հայաստանում ինքնավարութեան վերականգնելով՝ վերջ էր տրւում այդ բոլոր արտօնութիւններին: Այդ է պատճառը որ Հայաստանի այդպիսի դրութիւնից ամենից շատ դժգոհ պիտի լինէին հէնց Ատրպատականի ոստիկանները: Այդ բոլոր աննպաստ հանգամանք-

ները երևան եկան անմիջապէս Աշոտի յաջորդների օրով:

Ակառեց մի ուժեղ մաքաւման շրջան, որ տևեց 891—928 թիւը:

Մի կողմից՝ թէ հայ և թէ հարևան ազգերի իշխանները, որոնք ենթարկուած էին Բագրատունիներին, օգտուելով արաբների թուլութիւնից և չցանկանալով երկու տեսակ հարկ վճարել՝ իրանց անկախ հրատարակեցին, մի քանիսը նոյն իսկ թագաւոր տիրոգոսով. մինչև անգամ Բագրատունիների տոհմի մէջ պառակտումն ընկաւ և կարսուած նոր թագաւորութիւն հիմնուեց, և Աշոտի յաջորդները՝ Սմբատ Ա. և Աշոտ Բ. երկաթ իրանց գէնքն ուղղեցին այդ ներքին թշնամիների դէմ. սկառեց ներքին արիւնհեղութիւնների մի շարք:

Միւս կողմից՝ Ատրպատականի ոստիկանները, որոնք միանգամայն անկախ էին գործում, մեծ զօրքով մտան Հայաստան խալիֆի զեւ նոր շնորհած ինքնավարութիւնը ջնջելու: Տեսնելով Բագրատունիների կարճ ժամանակում կազմակերպած ուժեղ զօրաբանակը, նրանք էլ մի կողմից էին խրախուսուած երկրորդական—գաշնակից իշխաններին ապստամբելու թագաւորի դէմ, թագ էին խոստանում: Այդ ձևով շատերն անջատուեցան Բագրատունիներից և փոքր ու մեծ թագաւորութիւններ կազմեցին:

Իսկ արաբացոց Իսաուֆ սասիկանն օգտուելով այդ անիշխանութիւնից՝ հայոց քաղաքները մէկ-մէկ առաւ, նրանց միջի հարստութիւնը թալանեց, ընտկիչներին կամ սրի մասնեց կամ գերեց և վերջն էլ Սմբատ Ա. թագաւորին մի բերդում պաշարելով ստիպեց անձնատուր լինել, որին իր խոստման հակառակ սպանեց (914 թ.): Ինչ պրանից տուաջ նա նշանակուած հարկի հնգապատիկը՝ 60000 դահեկան էր ստացել, որի համար շատ իշխաններ ապստամբել էին Սմբատի դէմ. գերել էր շատ իշխանների և կաթողիկոսին ու մեծամեծ փրկանքներ ստանալով արձակել: Իսկ այժմ՝ այդ բոլորից յետոյ նա գործով անցաւ երկրի մի ծայրից միւսը, նախարարներին և ընդհանրապէս՝ ով «սուր էր կրում ազգրին», կոտորել տուաւ: Այդ աւերածից յետոյ Հայաստան այնպէս էր ամայացել, որ կարծես մարդ չէր բնակուել այնտեղ: Այդ զրութեանը հետեւեց սովը, որի պատճառով երկիրը կամաց-կամաց դատարկուեց ազգաբնակութիւնից:

Սմբատի սպանութիւնից յետոյ արաբները ոչնչացած համարեցին Հայաստանի ինքնավարութիւնը, նրա հետ և Բագրատունեաց իշխանութիւնը, երբ յանկարծ յայտնուեց Սմբատի գերութիւնից փախած Աշոտ որդին: Աշոտ մի եռանդոտ, աներկիւղ և քաջ մարդ էր: Նա փոք-

րաթիւ գորքով նախ արաբներից վրէժխնդիր եղաւ հօր մահուան համար, ապա խիստ պատժեց այն իշխաններին, որոնք դաւադրութիւն էին կազմել իր կեանքի դէմ: Արաբները նոր ուժով հեղեղեցին Հայաստան: Աշոտ ստիպուած եղաւ թափառական կեանք վարել: Հայաստան նոր սրածուծիւնների ասպարէզ դարձաւ, որին կրկին անգամ հետեւեց սովը: Աշոտ դիմեց յոյների օգնութեան, բայց այնտեղից ստացած փոքրիկ օգնութեամբ զգալի հարուած հասցնել արաբներին չէր կարող: Եւ նա ստիպուած եղաւ մի շարք մանր կոիւններով յոգնեցնել արաբներին, որոնք հարկադրուեցան յետ քաշուել Հայաստանից:

Երկիրը վերջին ծայր քայրայման էր հասել. կեանքի և զոյրի ապահովութիւն միանգամայն բացակայում էր. երկարատե սրածութիւնները և յափշտակութիւնները անտեսապէս աղքատացրել էին ժողովրդին: Այդպիսի պայմաններում կուլտուրական կեանք ստեղծելու մասին մտածել անպատանկարելի էր. մի համաաբաւ խաւար էր տիրում երկրում: Նոր կեանք ստեղծելու համար հարկաւոր էր երկարատե խաղաղութիւն: Արաբների թուլանալը և Բագրատունեաց իշխանների գերիշխանական ձգտումներից հրաժարուելը սկիզբն եղաւ այդ

խաղաղութեան, որ սկսուեց Աշոտ Բ-ի մահուանից յետոյ (928 թ.):

II.

Սաղաղ զարգացման շրջան (928-1030) Աշոտ Գ. Ռզուրմաճ. Գագիկ Ա. Վերածնունդ. Արաբական աղղեցութիւնը. Արճեստներ և վաճառականութիւն. Ճարտարապետութիւն. Վանքեր և վանական կեանք. Գլխականութիւն:

Թ-րդ դարու վերջերին սկսուած կրօնական երկպառակութիւնները խալիֆների աշխարհական իշխանութեանը մահացու հարուած էին հասցրել: Զ-րդ դարուց սկսած Բիւզանդական գահը բարձրացան մի շարք Արշակունի, Արծրունի և այլ հայկական տոհմերից կայսրներ, որոնք իրենց յաջող արշաւանքներով կայսրութեանը ընկած վարկը բարձրացրին: Այդ արշաւանքներն Ասիայում ուղղուած էին արաբների դէմ. Ժ-րդ դարում յոյները մեծ յաջողութեամբ նրանց քշեցին Փոքր Ասիայից: Արաբական լայնածաւալ պետութեան մէջ կազմուեցին գանազան անկախ մահմեդական իշխանութիւններ:

Արաբական պետութեան քայքայումը հպատակ ազգերի վերածնուելու և ուժեղանալու ազդանշանը եղաւ: Եւ արաբ ամիրապետները հնարաւորութիւն չունէին խանգարելու հպատակ քրիստոնեայ ազգերի անկախութիւն ձեռք

բերելուն: Իւրաքանչիւր ազգ, իւրաքանչիւր նոր կազմակերպուող պետութիւն զբաղուած էր իր ներքին բարեկարգման խնդրով:

Այդ դրութիւնից օգտուելով առաջ եկան մի քանի մեծ ու փոքր անկախ իշխանութիւններ, որոնց պարագլուխները «թագաւոր» տիտղոսն էին կրում. այսպէս օրինակ՝ Վասպուրականի, Կարսի, Բաղաց (Սիւնիքում), Աղուանից և Դարբանդի թագաւորութիւնները:

Այդ խաղաղ զարգացման շրջանը տեւեց մի դար:

Այդ խաղաղութեանը նպաստում էր և այն հանգամանքը, որ Բագրատունիները հրաժարուել էին իրանց զերիշխանական ձգտումներից, համոզուելով որ Հայաստանում, որտեղ արմատացած է հին նախարարական տոհմերի գոյութիւնը, անկարելի է ուժեղ միապետական կառավարութիւն ստեղծել:

Հայ ժողովուրդն ամենալայն չափով օգտուեց այդ խաղաղութիւնից. նա միանգամ ևս ցոյց տուեց իր կենսունակութիւնը և յառաջագիմելու բնույնակութիւնն ու ձգտումը: Եւ սկսուեց մի կուլտուրական աշխատանք Հայաստանի կենտրոնում՝ Շիրակում, ուր կարճ միջոցում իրրեւ այդ աշխատանքի յուշարձան կանգնեց Անի մայրաքաղաքը իր փառահեղ շինութիւններով, հպարտ պարիսպներով ու աշտա-

րակներով, վայելուչ պարասներով ու ձօխ տա-
 ճարներով: Այդ շրջանի կուլտուրային մեծա-
 պէս նպաստեցին Աշոտ Գ. Աղսրմած, Սմբատ
 Բ. և Գագիկ Ա., նրանց հետ և շատ անուանի
 իշխաններ ու հարուստներ:

Հայկական հին բազարակրթութեան միայն
 հետքերն էին մնացել. ամեն բան նորից պիտի
 սկսէին. նոր կեանքը զարգանում էր տիրող
 սրբանունների ստեղծելու: Այդ պայմաններն ստեղծել
 էին արարները:

Այն միջոցին, երբ խաչնարած աւազակա-
 բարոյ արարները նոր քաղաքակրթութիւն էին
 ստեղծում հպատակներէից յափշտակած ահագին
 նիւթական միջոցներով, իրանց կործանիչ արշա-
 ւանքներով տասնեակ տարիներ կանգնեցնում
 էին նրանց յառաջադիմութիւնը: Այդ ազգերն
 իրանց վերածնութեան արշալոյսին ամեն բան
 պետք է փոխ առնէին արդէն կուլտուրայէս
 առաջ անցած արաբներից և մշակէին նրանց
 օրինակով. այժմ արաբներն էին նրանց ուսու-
 ցիչները:

Արաբական կրօնն աշխարհային վայելքնե-
 թից հեռանալ չէր քարոզում՝ հակառակ քրիս-
 տոնէութեան. նա նոյն իսկ հանդերձեալ կեան-
 քում ճշմարիտ հաւատացեալին խոստանում էր
 ձօխ կեանք, վայելքներ: Բնական է, որ նոյն-
 պիսի կեանք արաբներն աշխատէին ստեղծել և

իրական կեանքում. դրա համար նրանց միջոց-
 ներ չէին պակասում: Նրանք լըբև խիզախ
 մարդիկ արտաքին փառքով ու փայլով գրաւ-
 ւում, շխնում էին: Եւ նրանք աշխատեցին ձօխ
 կեանք ստեղծել. նրանք կեանքի երևոյթնե-
 ըին ու իրանց արտադրութիւններին արտաքին
 փայլ էին տալիս: Ամեն քայլափոխում աչքի
 էր ընկնում շքեղութիւնը. նրանց ստօրեայ
 ապրուստն արդէն շալլութեան էր հասնում.
 գրականութեան մէջ տիրում էր «բարձր» ոճ,
 շինութիւններն աչքի էին բնկնում գեղեցիկ օր-
 նամենատացիաներով, զարդարանքներով և այլն:
 Շքեղ կեանքի պաճանջը զարգացրեց ար-
 հեստները և արտեստը: Անի բազարում պե-
 ղումներէից հանած շատ անային իրեր իրանց
 նրբութեամբ ապացոյց են, որ մի քանի արհեստ-
 ներ իրանց զարգացման բարձր աստիճանին
 էին հասել. այդ իրերը համարեա ասանց բա-
 ցառութեան նկարագարդուած են. այնտեղ կան
 նուրբ կտու և տպակ, ամանեղէն, երկաթէ և
 այլ մետաղներից իրեր, զէնքեր, հագուստի
 մնացորդ՝ նուրբ մետաքս, կտորից սակոնագոր-
 ծած, զարդարանքներ և այլն:

Կեանքի պաճանջները մի կողմից, նորանոր
 արտադրութիւնները միւս կողմից զարգացրին
 ստեստը: Հայաստանն բնկում է այն ճանա-
 պարհների վրայ, որանց միջոցով արևմտեան

քաղաքակրթութեան արտադրութիւնները փոխադրուում էին արևելք և ընդհակառակն. այդ է պատճառը, որ արաբական շրջանում առաջ եկան մի շարք «Օահասան» քաղաքներ, ինչպիսիք են՝ Անի, Դուին, Արծն, Կարս, Բաղէշ, Մելիտինէ (Մալաթիա) և Փոքր Ասիայի այլ հայաշատ ու զուտ հայաբնակ քաղաքներ: Վրաստանից, Պարսկաստանից, Եւրոպայից և մինչև Հնդկաստանից ու Բաղդադից այդ շահաստան քաղաքներն էին բերում մթերում ամեն տեսակ ապրանքներ և ապա փոխադրում զանազան վայրեր: Հայերի մէջ առևտրի զարգացմանը նպաստեց և արաբների ու յոյների լարուած յարաբերութիւնը. շնորհիւ պատերազմական գործողութիւնների երկար ժամանակ նրանց մէջ խզուած էր առևտրական անմիջական յարաբերութիւնը, և հայերն ամենալայն չափով օգտուեցին այդ հանգամանքից: Բացի դրսից ներմուծուող ապրանքներից՝ Հայաստանից էլ արտահանում էին ոսկի, արծաթ, որդան կարմիր, զանազան տեսակի մարմարիոն, ցորեն, աղ, վուշ, մեղր, մոմ, ոչխարի և այծի մորթ, բժշկական բոյսեր և այլն: Ապրանքները փոխադրում էին կարաւաններով մինչև ծովափնեայ քաղաքները, իսկ այնտեղից նաւերով հեռաւոր վայրեր:

Մի քանի տեղերում կային վաճառականական միութիւններ. արգելուած էր վաճառման

ժամանակ խաբէութիւնը և ապրանքների փոխանակութեան ժամանակ՝ խարդախութիւնը. վաշխառութիւնը և տոկոսներից ստացած շահը պախարակում էր, և այդ միջոցներով շահած փողով զոհ և եկեղեցական նուիրաբերութիւն անելն անարգուում:

Շատ հին դարերից սկսած՝ շինարարութիւնը հայերի բնական հակումն էր. հայը որտեղ բնակուել, աշխատել է հաստատուն օթևան շինել. այդ հակումը զարգացրել էր ճարտարապետական արուեստը: Բագրատունեաց շրջանում ճարտարապետութիւնը փայլում է իր փառահեղութեամբ, գեղեցկութեամբ, նուրբ զարդանրկարներով (հիւսուածքներով) և քանդակներով, որոնք հիացմունք են պատճառում: Բագրատունեաց շրջանի ճարտարապետութիւնը մի հիւսուածք է հին յունա-հռովմէական, պարսկական, հին հայկական և ապա արաբական ոճերի. այդ բոլորն ՚ի մի ձուլելով հայերը կարողացան իրանց պահանջած ձևը տալ և ուրոյն՝ հայկական ոճ ստեղծել՝ հայացնել: Ներկայումս դեռևս կրասականգուն շատ գեղարուեստական կոթողներ Բագրատունեաց ոճի վեհութիւնն են ապացուցանում. իբրև այդպիսի նմոյշ նշանաւոր է նրանց մայրաքաղաք Անին:

Ճարտարապետութեան զարգացմանը նպաստեց և կրօնասիրական զգացումը, որ շատ

զարգացաւ արաբական տիրապետութեան շրջանում: Այդ շրջանում վերաստեղծուեց վանական կեանքը:

Արաբներն իբրև կրօնա-դինոստորական պետութիւն՝ առանձին ուշադրութիւն էին դարձնում մզկիթներ բազմացնելու վրայ. նրանց մէջ հոգևորական դասը մեծ նշանակութիւն ունէր՝ իբրև պետութեան հիմնադիր և նրա ամբողջութիւնը պահպանող. նրանք որքան դէմ էին հպատակ ազգերի քաղաքական իշխանութեան ներկայացուցիչներին, այնքան կարևորութիւն էին տալիս նրանց հոգևորականութեանը. այդ է պատճառը, որ հայերի մէջ հոգևորականութիւնը մեծամեծ արտօնութիւններ ստացաւ և նրա նշանակութիւնը շատ բարձրացաւ ժողովրդի աչքում. իսկ նախընթաց քաղաքական դէպքերը նրա դիրքն արդէն բաւականաչափ ամրապնդել էին: Հոգևորական դասի ուժեղանալուն նպաստեց և վանական կեանքը:

Վանական կեանքն սկիզբն էր առել քրիստոնէութեան առաջին շրջանից: Գ. և Դ. դարերում հովմայեցիները հանած հալածանքները շատ քրիստոնեաների քշեցին Եգիպտոսի և Ասորիքի լեռներն ու անապատները: Դրանք կոչուում էին անապատականներ: Նրանք այնտեղ ուսումնասիրում էին նոր վարդապետութիւնը, ապա պատրաստուած դուրս գալիս քարոզելու: Այդ անապատականները քրիստոնէութեան տա-

րածման գործում մեծ դեր կատարեցին: Նրանք իրար «եղբայր» էին անուանում, իսկ նրանց ապաստարանները եղբայրանոցներ կամ վանքեր էին կոչուում: Իբրև ճշմարիտ քրիստոնեաներ նրանք կատարում էին նոր ուսմունքի բոլոր պահանջները. միանգամայն պարզ ու սակաւապետ կեանք էին վարում: Ամենքն էլ զբաղմունք ունէին. նրանց մէջ կային ջուլհակներ, հիւաներ, բրուաներ, խաղախորդներ, ուրիշներն զբաղուում էին կրօնական ուսումնասիրութիւններով: Որոշ ժամերին դադարում էին աշխատանքները և ամենքը հաւաքուում էին քարոզ և աղօթք լսելու: Գրագէտները կարդում էին, անգրագէտները՝ լսում: Նրանք իրանց մարմինն ընտելացնում էին խիստ կեանքի՝ ծոմապահութեան, նեղութիւնների և չարքաշ ապրուստի. նրանք աշխատում էին իրանց մէջ մեռցնել աշխարհայինը՝ մարդկայինը և զարգացնել աստուածայինը՝ հոգին ու միտքը: Շատ վանքեր ծառայում էին իբրև որբանոցներ, հիւանդանոցներ և անկեղանոցներ, և վանականները գնում էին այնտեղ կարօտեալներին խնամելու՝ իրանց քրիստոնէական պարտքը կատարելու:

Յաճախ Յունաստանից զիտնականներ էին գալիս այդ անապատները և իրանց հետ բերում հին յունական ուսման արտադրութիւնները: Նոր վարդապետութիւնը հին մտաւոր աշխարհից ընտրեց ինչ որ լաւ էր, հարստացրեց իր մտաւոր ու հոգևոր աշխարհները նրանով:

Երբ եղբայրների թիւը բաւականաչափ բազմացաւ, այն ժամանակ նրանք ցրուեցին դէպի Արաբիա, Ասորիք, Փոքր Ասիա և Հայաստան: Վանական կեանքն էլ նրանց հետ փոխադրուեց այդ երկիրները:

Առաջին անգամ Գր. Լուսաւորիչը զարկ տուաւ Հայաստանում վանական կեանքի զարգանալուն և հիմնարկեց շատ վանքեր, կամ հին մեհենական շինութիւնները վերածեց բրիստոնէական եղբայրանոցների, 'ի հարկէ այդ շինութիւնները յարմարեցնելով նոր կրօնի պահանջներին: Վանական կեանքի զարգացմամբ հարկ եղաւ որոշ կարգ ու կանոն սահմանել. նշանակուեցին վանական կառավարիչներ, որոնց ենթարկուում և լսում էին մնացած վանականները. նրա կամքից դուրս եկողը Աստծուն էր արհամարհում, և այդպիսին ենթարկուում էր ապաշխարանքի: Թէև առաջնորդին ընտրում էին եղբայրները, բայց նա գործում էր անկախ և իւրաքանչիւրի պարտքն ինքն էր որոշում իր ցանկութեան համաձայն: Այնուհետև վանքերում կար տնտեսական մասի կառարարիչ՝ տնտես, հիւրերին և կարօտեալներին ընդունող և սնուցանող՝ հիւրընկալ, հերթապահ վերակացու՝ շաբաթաւոր, վանքապատկան նախիրներ, ոչխարների հօտերի և գրասանների տեսուչ և այլն: *

Ժամանակի ընթացքում վանքերն ահագին հարստութեան տէր դարձան. բացի անշարժ կալուածներից՝ նրանք ունէին հազարաւոր անասուններ, արջառներ, ոչխարներ, ուղտեր, ձիանց ջուկեր, բեռնակիր ջորիներ, էշեր և այլն:

Այդպիսի հարստութիւնը դէպ իրեն գրաւեց շատ-շատերին, և վանքերը լցուեցան վանականներով: Վանականները շատ անգամ իրանց խիստ կեանքով իրար գերազանցում էին. կային այնպիսիները, որոնք միայն չոր հացով և ջրով էին ապրում. շատերը օրական միայն մի անգամ՝ երեկոներն էին անխօս ուտում. նրանք զօր ու գիշեր ազօթքի էին կանգնած: Վանական կալուածները մշակելու համար կային հարիւրաւոր մշակներ, այգեպաններ, երկրագործներ. վանքերի հարստութիւնը յարձակումներից պաշտպանելու համար կային վանական վաշտեր՝ թէ հեծեալ և թէ հետևակ:

Հայ իշխանները դարերի ընթացքում կալուածներ էին նուիրել զանազան վանքերի, և հայ գիւղացիութիւնը դարձել էր նրանց սեպհականութիւնը: Վանականները շատ անգամ դուրս էին գալիս շրջակայութեան՝ քարոզելու և ուսուցանելու. տարուայ որոշ ժամանակներին էլ նրանք գնում էին վանական տուրքերը ժողովելու. իրանց սեպհական գաւառների թուի համաձայն վանքերն ունէին գաւազաններ:

Վանքերի ազդեցութիւնը մեծ էր ժողովրդի վրայ. շատ անգամ աւազակները պատկառում էին վանականներից, կրօնական զանազան խնդիրների բացատրութեան համար դիմում էին նրանց, նոյն իսկ կաթողիկոսները:

Իշխանները շատ անգամ դիմում էին նրանց խորհրդին:

Վանքերը բացի կրօնաւորների կայան լինելուց՝ զանազան նպատակների էլ էին ծառայում. կային հիւրանոցներ, տնանկներ և աղքատների անկեղանոցներ, ասպնջականոցներ և ամենից շատ՝ դպրոցներ: Այդ դպրոցներից դուրս եկան առաջին թարգմանիչները: Այդ դպրոցվանքերում էր զարգանում գրականութիւնն ու գրելու ձևը: Կրօնական հալածանքների ժամանակ վանքերի գործունէութիւնը որոշ չափով դադարեց, սակայն արաբական շրջանում վանական կեանքը կրկին վերածնունդ առաւ: Այս շրջանի վանքերը նշանաւոր էին իրանց փիլիսոփայութեամբ, աննման երաժիշտութեամբ, բանիբուն վարդապետութեամբ, անհամեմատ ցարդիք եւ գրող արհեստաւորներով: Վանքերում կային և գրադարաններ:

Մշակուեց վանական նոր կանոնադրութիւն. նրա համաձայն՝ մանուկներին ուսուցանելու համար վարձ չպէտք է ստանային, իսկ որբերին պէտք է նաև խնամք տանէին. ծնողները հոգում էին միայն հագուստն ու կերակուրը: Ունևոր ծնողներն ուսուցիչներին կարող էին ընծայ տալ, իսկ չքաւորներից չպէտք է պահանջէին: Վանականի անմիջական պաշտօնն էր ուսուցչութիւնն, կամ «դաս ասել զանազան գրը-

քերի վրայ»: Նրանց մօտ ժողովուրդ էին ամեն դասակարգի և հասակի աշակերտներ, որոնց դաստիարակութիւնը կատարում էր յայտնի եղանակով: Նրանք քարոզում էին եկեղեցում, մշակում էին եկեղեցական բանահիւսութիւնը և զանազան գիտութիւններ, ուսումնասիրում էին զանազան լեզուներ, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, տօմարագիտութիւն, քերականութիւն, բժշկութիւն: Նրանք ծաղկեցրին հայ գեղագրութիւնը, ընդօրինակում էին զանազան գրքեր, ծաղկում էին մագաղաթը և պատրաստում կարևոր դեղեր ու մելան. նրանք մշակեցին եկեղեցական երաժշտութիւնը:

Ոսկեդարեան շրջանից յետոյ գրաբար լեզուն ընկել էր. այս դարում նա կրկին մշակուեց ու առաջադիմեց. այդ ժամանակուայ հեղինակների ոճը փայլում է գեղեցիկ դարձուածքներով և բառերով:

Վանական կեանքն էլ միւս կողմից նպաստեց ճարտարապետութեան զարգացմանը և առաջ եկաւ վանական ճարտարապետութիւն: Հայ իշխաններն իրանց վանքերով կարծես մրցում էին միմեանց հետ: Բացի նրանից, որ Հայաստանում բազմանում էր վանքերի թիւը, հայ իշխաններն իրանց սոհմերի յիշատակին վանքեր էին կառուցանում և Հայաստանից դուրս՝ Երուսաղէմում և նրա շրջակայքում. ամեն մի իշ-

խան, նոյն իսկ ունևոր հայ աշխատում էր իր առանձին վանքը կամ եկեղեցին ունենալ, որտեղ իրանց տոհմի համար յատկապէս պատարագներ պէտք է մատուցանուէին: Առաջ եկաւ պատարագ գնելու սովորութիւնը, որն իշխանական դասից անցաւ հասարակ ժողովրդին: Միջին կարողութեան տէր հայը չէր կարող առանձին վանք կամ եկեղեցի կառուցանել. նա գնում էր որևէ եկեղեցում մի սեղան. դրա համար հարկ եղաւ սեղանների թիւը եկեղեցիներում բազմացնել. շինում էին նոյն իսկ երկյարկ սեղաններ: Հաւատացեալները պատարագներ գնելու համար նուիրաբերում էին այգիներ, ծաղկոցներ, ձիթահանքեր և կրպակներ, որոնց եկամուտներով կերակրւում և որոշ թիւ պատարագներ էին մատուցանում նուիրաբերողի տոհմի յիշատակին:

Կրօնական կրթութիւնն այնքան մեծ տեղ էր բռնում, որ թագաւորներն ու իշխաններն անգամ իրանց պատրաստութեամբ յետ չէին մնում հոգևորականներից. նրանք էլ շատ անգամ մասնակցում էին կրօնական վիճաբանութիւններին ու ժամերգութեանը:

Քաղաքական խոշոր դէպքերից ազատ մնալով՝ Աշոտ Գ. Ողորմած, Սմբատ Բ. և Գագիկ Ա. իրանց մայրաքաղաք Անին զարգարեցին շինութիւններով ու ամրացրին պարիսպներով:

Այդ շինութիւնները բացառապէս շինուած են կարմրագոյն քարից, որոնք այնքան առատութեամբ ստացւում են Ախուրեանի ափերին բարձրացող քարահանքերում:

Արտաքին փայլը, շքեղութիւնն ամեն բանի մէջ երևում էր. զօրքն աչքի էր ընկնում իր զինավառութեամբ և զրահաւորութեամբ, զինուորական նուագածութեամբ և դրօշակներով. երաժշտական գործիքներն էին. փող, եղջիւր, սրինգ, քնար և տաւիղ:

Թագաւորների և իշխանների յուզարկաւորութիւնը մեծ շքով էր կատարւում. դին զարդարում էին թագաւորական զգեստներով, արծաթապատ դագաղ, ոսկեսանձ ջորիք լծած, զօրքի վաշտեր՝ զինավառուած և դրօշներով, զագաղի առջևից եկեղեցական երգեր, խունկերի բուրմունք, բարեկամներ և սիրելիներ շրջապատած, յետևից ողբերի փողեր, տաւիղներ ու քնարներ, ողբասաց կոյսեր, ողբերգական ուարեր, ռամիկ բազմութիւն, սև հագած սգաւորներ և այլն:

III.

Անկման շրջան. Յովհաննէս-Սմբատ (1020-1040) և Աշոտ, նրանց կռիւները զահի շուրջը. Սելջուկների արշաւանքը և տագնապ հայ իշխանների մէջ. Աղ-գային և յունասէրների կուսակցութիւններ. Գագիկ Բ. (1042-1045) և Բագրատունեաց թագաւորութեան վախճանը:

Գագիկ Ա. մեռնելով թողեց երկու որդի. Յովհաննէս-Սմբատ, որ թոյլ ու բարի մարդ էր, և Աշոտ, որ եռանդոտ և փառասէր էր: Գահակալական օրէնքի համաձայն անդրանիկը՝ Յովհաննէս-Սմբատ բարձրացաւ հօր զահը: Աշոտ իր մէջ աւելի արժանաւորութիւններ էր գտնում այդ պաշտօնի համար, դրա համար համակրողների աջակցութեամբ դիմեց Անիի վրայ. արևնահեղ ընդհարումից յետոյ միայն իշխաններն ու կաթողիկոսը կարողացան նրանց հաշտեցնել, թէև դրանից յետոյ դարձեալ Աշոտ դաւադրութիւններ կազմեց եղբօր կեանքի դէմ: Յովհաննէս-Սմբատ թագաւորում էր Անիի և շրջակայքի վրայ, իսկ Աշոտ՝ արևելեան մասի վրայ: Այսպիսով Բագրատունեաց թագաւորութիւնն աւելի ևս փոքրացաւ՝ մի ուժեղ և անկախ պետութիւն կազմելու համար:

Մինչ երկու եղբայր այդպիսի ներքին կռիւներով էին զբաղուած, Միջին Ասիայում տեղի ունեցաւ ազգերի մեծ շարժում:

Շատ վաղուց Ասիական անապատներում թափառում էին զանազան խաշնարած ցեղեր: Երբ արաբական ազդեցութիւնը տարածուում էր մինչև Ասիայի խորքերը, այդ ցեղերից մէկի առաջնորդը՝ Սելջուկ ընդունեց մահմեդականութիւն. նրան հետևեցին իր ցեղակիցներից հազար հօգի: Այդ ցեղը նրա անունով էլ կոչուեց Սելջուկեան: Ասիայի խորքերում Սելջուկ հիմնեց արաբացիների օրինակով մի կրօնա-զինուորական պետութիւն: Արաբական պետութեան քայքայման շրջանում նրա յաջորդները բաւականին ուժեղացան և տիրեցին Պարսկաստանին: Սելջուկի թոռն Տուղրիլ բէյ իրեն անուանեց Արևելքի և Արևմուտքի թագաւոր (էմիրալ Օմրա) և արշաւեց առաջաւոր Ասիայի վրայ: Հիւսիսային Պարսկաստանն ու Միջագետքն աւերելով Տուղրիլ բէյ մտաւ Վասպուրական: Այդ ժամանակ Վասպուրականում թագաւորում էր Սենեքերիմ Արծրունին: Մինչև նրանց զալն արդէն իրանց վայրագութեան լուրն էր հասել: Նրանք կործանում և աւերում էին բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր արաբական և նրանց հպատակ ազգերի կուլտուրան. նրանք դուրս էին եկել ընդարձակ սակաւաբնակ անապատներից. նրանք վրանաբնակ ու նախնական կուլտուրայով ապրած մարդիկ էին, և իրանց անցած ճանապարհըն էլ անապատ էին դարձնում: Թէև Սենեքե-

րիմ դիմադրեց, բայց սելջուկներն անարգել մտան Հայաստանի ներսը և բաւականին աւերելուց յետոյ վերադարձան Պարսկաստան:

Յովհաննէս-Սմբատ թոյլ ու պատերազմական ընդունակութիւնից զուրկ մարդ էր. նրա վրայ յոյս դնել անկարելի էր. մի ուժեղ ձեռք էր հարկաւոր Հայաստանի և հարեան երկիրների մանր ու անկախ իշխաններին միացնող, որ կարելի լինէր դիմադրել հետզհետէ մօտեցող փոթորիկներին, որոնցից առաջինը սելջուկներն էին դեռ ևս: Այդպիսի ձեռք չկար, և այդ մանր իշխանների մէջ սկսուեց մի տագնապ: Հայ իշխանական տոհմերը, որ այնքան սերտ կապուած էին իրանց կալուածների հետ, այդ տագնապի ազդեցութեան տակ հետզհետէ թողեցին իրանց հայրենիքը և շատերը բազմաթիւ հոգատակներով գաղթեցին աւելի ապահով տեղեր, մեծ մասամբ յունաց մասը, կամ երկրի աւելի լեռնոտ վայրերը: Այդ է պատճառը, որ յետակայում հայ իշխանական տոհմերի շառաւիղներ մենք գտնում ենք իրանց բուն կալուածներից շատ հեռու վայրերում:

Գաղթի առաջին նշանը տուողը Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորն էր. նա իր Դաւիթ որդուն երեք հարիւր նժոյգի բարձած ընծաներով ուղարկեց Բիւզանդիա և բնակութեան տեղ խնդրեց Փոքր Ասիայում: Վասիլ

կայսրն ուրախութեամբ ընդունեց այդ պատգամաւորութիւնը. Սենեքերիմին շնորհեց Սեբաստիան իր շրջակայքով, նրան անուանեց պարիկ և զօրավար Կապադովկիայի և Վասպուրականը վերցրեց իր իշխանութեան տակ: Յունաց զօրավարը եկաւ Վասպուրական, մասամբ համոզելով, մասամբ բռնի ուժով երկիրը հպատակեցրեց և բազմաթիւ բուլղար գերիներ բնակեցրեց այնտեղ: Սենեքերիմ փոխադրուեց Սեբաստիա 400,000 հպատակներով (1021 թ.):

Նրա օրինակին հետևեց վրաց Դաւիթ Կիւրապաղատը՝ մահուանից առաջ կտակելով իր երկիրը յունաց կայսրին: Նրա յաջորդը չցանկանալով նախորդի կտակը կատարել՝ ապստամբեց յունաց դէմ: Վրացիները յաղթուեցան և Յովհաննէս-Սմբատ վախենալով յոյների վրէժխնդրութիւնից՝ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի խորհրդով Անին իր Երջակայքով կտակեց յունաց կայսրին, որի համար նա գրաւոր խոստումն ուղարկեց:

Յունաց կայսրներն Արաբական ազդեցութեան անկումից յետոյ, Արևելեան Հայաստանի հայ իշխաններին գրաւելու նպատակով նրանց զանազան տիտղոսներ էին շնորհում, և շնորհիւ այդ հանգամանքի բուն իսկ Բագրատունեաց իշխանութեան մէջ ստեղծուել էր յունասէրներ ի մի ուժեղ կուսակցութիւն. թագաւորի մօ-

տիկ անձանց մէջ նոյն իսկ կային յունասէրներ. այդ կուսակցութեան պարագլուխներն էին հայոց Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսը և Սիւնեաց Սարգիս իշխանը, որը կայսրից ստացած վեստ (կայսերական հանդերձապետ) տիտղոսն էր կըրում: Յովհաննէս-Սմբատի խոստումն այդ կուսակցութեան թելադրութիւնն էր և միայն նըրանց գիտութեամբ եղաւ:

Վասիլ Բ. մեռնելուց առաջ (1030 թ.) կանչեց Կիրակոս անունով հայ քահանային, Յովհաննէս-Սմբատի հրիտակը նրան տուաւ՝ պատուիրելով վերադարձնել այն հայոց թագաւորին: Սակայն Կիրակոս երկար ժամանակ իր մօտ պահեց և վաճառեց Մոնումախոս կայսրին, որը հայերից պահանջեց իրագործել իրանց մեռած թագաւորի խոստումը:

Առաջին անգամ հայերի մէջ երևան եկան ազգային գիտակցութեամբ մարդիկ, որոնք ցանկացան ազգային պետութիւնը փրկել կործանումից, մանաւանդ ՚ի նկատի առնելով յոյների դէպի հայերը տածած կրօնական ատելութիւնը: Այդ կուսակցութեան գլուխ կանգնեց հայոց զօրքերի հրամանատար Վահրամ Պահլաւունին: Սարգիս Սիւնին, իբրև տէրութեան խնամակալ պալատի ներկայացուցիչն էր, իսկ Վահրամ Պահլաւունին՝ ժողովրդի: Երկու կուսակցութիւնների մէջ խիստ պայքար էր տեղի ունենում:

Ազգային կուսակցութիւնն աւելի ուժեղ գտնուեցաւ և յոյներին մերժեցին Յովհաննէս-Սմբատի «ապօրինի» խոստումը կատարել: Այդ խոստումից առաջ՝ երկու եղբայրների պայքարից յետոյ հաշտութիւն էր կայացել, որի համաձայն Յովհաննէս-Սմբատի մահուանից յետոյ զահն անցնում էր իր եղբօր Աշոտին, որը մեռել էր թողնելով Գագիկ անունով որդուն:

Յոյները դիմեցին զինուորական ուժի և մէկը միւսի յետևից բանակներ արշաւեցին Հայաստան, Հայերն առաջին իսկ յաղթութիւնից յետոյ թագաւորեցրին Գագիկին (1042 թ.):

Յունասէրների բոլոր մեքենայութիւններն ՚ի դերև ելան և Գագիկ օրինաւոր թագաւոր ճանաչուեց: Այն ժամանակ նրանք դիմեցին ուրիշ միջոցի: Նախ փոքրահասակ թագաւորի վստահութիւնը գրաւեցին, ապա նրան միանգամայն իրանց ազդեցութեան տակ ձգեցին: Կայսրը յունասէրների խորհրդով Գագիկին հրաւրեց Բիւզանդիա, որպէսթէ բարեկամական կապ հաստատելու: Ազգային կուսակցութեան զգուշացումները զուր անցան: Գագիկ հաւատարմով կաթողիկոսի և Սարգիս Սիւնու հաւաստիացումներին, 1045 թուին զնաց Բիւզանդիա և այլևս չվերադարձաւ. կայսրը երկար ժամանակ նրան արգելած պահեց, մինչև կաթողիկոսից և յունասէրներից ստացաւ մայրաքաղաքի բանակի-

ները և գրութիւն, որով Անին յանձնում էին յոյներին: Գագիկ յուսահատուած գրաւոր հրաժարական տուաւ Գահից: Մինչ ազգային կուսակցութեան պարագլուխներն ամենայն եռանդով պաշտպանում էին իրենց թագաւորի իրաւունքները, ստացուեց Գագիկի հրաժարուելու լուրը, որից յետոյ այլևս ապարդիւն համարեցին իրենց պայքարը:

Կաթողիկոսն իր աշխատութեան համար նախ մեծաքանակ գումար ստացաւ, ապա, երբ յոյները բոլորովին տիրեցին Հայաստանին, շատ իշխանների հետ ուղարկուեց Բիւզանդիա:

Գագիկ երկար ժամանակ իբրև արքայական թափառում էր Փոքր Ասիայում՝ առանց իրաւունք ունենալու Հայաստան վերադառնալ: Փոքր Ասիայի մի քանի յոյն իշխանների ձեռքով 1079 թ. դաւադրութեամբ սպանուեց:

Յոյները տիրելով արևելեան Հայաստանին՝ աշխատեցին հայերին դաւանափոխ անել և հայոց եկեղեցին ձուլել յունականի հետ: Նրանք կազմալուծեցին և ցրուեցին հայկական գնդերը, իշխաններին ումանց քշեցին, ումանց դաւադրութեամբ սպանեցին և երկրում դիմադրող ոյժը ոչնչացրին: Այդ ժամանակուայ կայսրները աւելի շատ զբաղւում էին կրօնական և եկեղեցական խնդիրներով, քան թէ պետական գործերով և յաճախ պետութեան շահերը զոհում

էին եկեղեցական զանազան հարցերի: Հայերի դէմ մի սաստիկ կրօնական հալածանք սկսուեց, որը մեծ ատելութեան պատճառ դարձաւ երկու ազգերի մէջ. այդ ատելութիւնը շատ նըպաստեց Ասիայում յունական ազդեցութեան ընկնելուն: Յոյները միւս կողմից հոգ չտարին իրանց հեռաւոր արևելեան սահմանները պաշտպանելու: Եւ այդպիսով Բիւզանդական կառավարութիւնը նպաստւոր պայմաններ ստեղծեց այն նոր սիրապետողների առաջ, որոնք միջին Ասիայից կամաց-կամաց յառաջանում էին դէպի արեւմուտք:

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ.

Աշոտ՝ իշխանաց իշխան	859— 885	թ.
Աշոտ Ա. թագաւոր	885— 890	»
Սմբատ Ա.	892— 914	»
Աշոտ Բ. Երկաթ	914— 928	»
Աբաս	928— 951	»
Աշոտ Գ. Ողորմած	952— 977	»
Սմբատ Բ.	977— 990	»
Գագիկ Ա.	990— 1020	»
Յովհաննէս Սմբատ	1020— 1040	»
Գագիկ Բ.	1042— 1045	»
Գագիկի մահը	— 1079	»

է.

Հայաստանի անկումը

Սելջուկներ և նրանց արշաւանքները. Դիմադրութիւն և աւերած. Յոյների պարտութիւնը, Լիոնիայի սուլթանութիւնը. Հայաստանի դրութիւնը. Թաթարներ և նրանց արշաւանքները. Հայաստանի վերջնական քայքայումը:

Առաջին յաջողութիւնից խարախուսուած՝ սելջուկները մի քանի անգամ էլի արշաւեցին Հայաստանի վրայ և այն տեղերը, որոնք առաջին յարձակումներից ազատ էին մնացել, ենթարկուեցին ամենասուսկալի կողոպուտի և աւերածի:

Յոյները վերջ 'ի վերջոյ սթափուեցան և զօրք ուղարկեցին կայսրութեան արևելեան սահմանները պաշտպանելու: Յոյների հետ միացել էին փոքրաթիւ հայկական և վրացական զնդեր: Սելջուկները դաշնակիցներին յաղթեցին և անարգել առաջ անցան դէպի Փոքր Ասիա: Այդ յաղթութեամբ Հայաստանն ամբողջովին նրանց իշխանութեան տակ ընկաւ և նրանք անագին կողոպուտով և բազմաթիւ գերիներով վերադարձան Պարսկաստան:

1063 թուին սելջուկների գլուխն անցաւ Ալփ-Արսլան, մի կատաղի և դազանաբարոյ մարդ: Նա նոր արշաւանք կազմակերպեց դէպի արևմուտք և ցանկացաւ տիրել այն երկիրներին, որոնց իր նախորդը չէր կարողացել տիրել: Կրկին անգամ Հայաստան արիւնաներկ եղաւ. քաղաքները հիմնայատակ կործանուում էին, մարդիկ կենդանիների պէս կոտորուում. դա ոչ թէ կռիւ էր երկու հակառակորդների, այլ անզէն ու անպաշտպան մարդկանց կոտորած: Այլևս երկրի ոչ մի անկիւնը նրա վայրագութիւններից ազատ չմնաց:

Մինչ Ալփ-Արսլան իր արշաւանքն առաջ էր տանում դէպի Փոքր Ասիայի խորքերը, 1071 թ. Ռոմանոս կայսրը դուրս եկաւ նրա առաջը փակելու. սակայն սոսկալի պարտութիւն կրեց և գերի ընկաւ: Նա պարտաւորուեցաւ վճարել միանուագ 1.500.000 ոսկի փլըրկանք և տարեկան 360.000 ոսկի հարկ: Այդ պարտութեամբ Փոքր Ասիական զաղութներն ընկան սելջուկների իշխանութեան տակ: Սելջուկներն աւելի առաջանալով հիմնեցին Իկոնիայի սուլթանութիւնը: Ամբողջ Հայաստանում կոտորածի մատնուած կամ քշուած հայ իշխանների փոխարէն բռնեցին մահմեդական արաբ կամ սելջուկ մեծ ու փոքր էմիրներ ու բէկեր, այսպէս օրինակ՝ Մանազկերտի, Խլաթի, Արճէ-

շի, Անիի և այլն: Միւս կողմից հայերի գաղթը մեծամեծ չափերի հասաւ. հայ աղնուականութիւնը գլուխը կորցրած դիմում էր այնտեղ, ուր յոյս ունէր պաշտպանուելու. նրանց հետևում էր անպաշտպան ժողովուրդը: Սիւնիքից մեծ գաղթականութիւն դուրս եկաւ Գող Վասիլ իշխանի առաջնորդութեամբ. գաղթեցին և Սաչէնի իշխաններն իրանց հպատակներով. նրանք բնակութիւն հաստատեցին Եփրատի կողմերում՝ Կիլիկիայում: Այսպիսով Կիլիկիան շնորհիւ իր դիրքի՝ այն վայրը դարձաւ, ուր կամաց-կամաց կենտրոնացան իրանց անկախութեանը ձգտող հայերը, մինչդեռ նրանց մնացորդներն ապաւինել էին Հայաստանի մամուր տեղերը. Արցախ, Սասուն, Լոռի, Վասպուրականի լեռնային մասերը և Սիւնիք: Ուրիշ հատուածներ փոխադրուում էին Յունաստան, Վրաստան և աւելի հեռաւոր վայրեր:

Տուղրիլ-բէկի և Ալփ-Արսլանի արշաւանքների հետևանքն այն եղաւ, որ Միջերկրական ծովից մինչև Միջին Ասիա, Կովկասեան լեռներից մինչև Պարսից ծոցը և Պագեստին ու Ասորիք, տրորուեցան սելջուկների ոտքերի տակ: Ալփ-Արսլանի յաջորդ Մելիքշահ մտածեց պետական կազմակերպութիւն մտցնել այդ երկիրների մէջ և օրէնքներ սահմանել: Նրա օրով արշաւանքները դադարել էին, և նա քսան տա-

ըուայ իշխանութեան ընթացքում (1072—1092) աշխատեց կենդանութիւն մտցնել այդ մեռած պետութեան մէջ:

Մինչ Մելիքշահ աշխատում էր խաղաղութիւն սփռել իր նախորդների տիրած երկիրներում, Միջին Ասիայում, հէնց սելջուկների հայրենիքում, կազմում էր մի նոր աւելի հզօր՝ Խուարէզմի պետութիւնը: Նրանք նոյնպէս սելջուկների ցեղակից թափառական ցեղեր էին, որոնք միանալով ԺԱ-րդ դարուց սկսած բաւական հզօրացել և արդէն մտել էին Պարսկաստան. իսկ Խուարէզմից դէպի հիւսիս-արևելք կազմակերպւում էր մի աւելի հզօր ու վայրագ հորդա. դա մոնղոլ-թաթարականն էր:

Ասիական ազգերի այդ շարժումների ժամանակ էր, երբ թաթարական մի ցեղ հալածուելով իրենից աւելի հզօրներից՝ եկաւ Փոքր Ասիա: Նրանց առաջնորդն էր Սուլէյման: Մելիքշահ ներքին ցեղական արիւնհեղութիւնների առաջն առնելու համար՝ նրանց բնակութեան տեղ շնորհեց Իկոնիայի սուլթանութեան մէջ: Յետակայում Սուլէյմանի յաջորդներից Օսման այնքան հզօրացաւ, որ նրա անունովն էլ Իկոնիայի սելջուկները կոչուեցաւ օսմանցիներ:

Մելիքշահի մահուանից յետոյ նրա աւերութեան մէջ կազմուեցին բազմաթիւ նորանոր մահմեդական իշխանութիւններ. մինչդեռ հիւ-

սիսային Հայաստանն ընկաւ վրացիների իշխանութեան տակ, մնացած մասերն ընդունեցին Խուարէզմի Մուհամէդ շահի գերիշխանութիւնը: Անտանելի էր նրանց լուծը հպատակների համար. մինչևիսկ Բաղդադի խալիֆը ձանձրացել էր նրանց կամայականութիւններից: Եւ այն միջոցին, երբ արևելքից փոթորկի նման առաջանում էին թաթարները, խալիֆը պատգամաւորութեան միջոցով նրանց մեծ խանից պաշտպանութիւն խնդրեց՝ Խուարէզմի դէմ:

Չինաստանի հիւսիսային կողմում ապրածուում է բնութեամբ աղքատ Մոնղոլիան: Երկրի մեծ մասը անապատ է, միւս մասը՝ լեռնոտ: Այդտեղի բնակիչները շատ վաղուց կոչւում էին մի ընդհանուր անունով՝ մոնղոլներ: Նրանք իրանց յարձակումներով շարունակ սպառնում էին Չինաստանի խաղաղութեանը, դրա համար էլ դեռ ևս Քրիստոսից երեք դար առաջ չինացիք իրանց երկիրը բաժանեցին Մոնղոլիայից մի երկար պարսպով: Երկիրը հողագործութեան համար անյարմար է. չինական կուլտուրան մուտք չգործեց այնտեղ, և նրանք մնացին կիսավայրենի խաշնարած դրութեան մէջ: Չմեռը մօտենալիս նրանք իջնում էին անապատները, իսկ գարնանը բարձրանում աւելի հովասուն լեռները: Նրանք բնակւում էին վրաններում. հողի մէջ ցցում էին ճիպոտներ, ապա վրայից ծածկում թաղիք: Վրանները կլոր ձև ունէին և հեշտութեամբ կարելի էր քանդել ու դարսել սայլերի վրայ: Բացի քառանիւ սայլերից՝ նրանք ունէին և երկանիւ սայլեր, որոնք վերևից ծածկուած էին: Այդ սայլերին

լծում էին եզներ կամ ուղտեր: Սայլերի մէջ նստում էին կանայք և դարսում էին տնային իրեղէններ:

Կանայք պարապում էին առևտրով և կատարում էին բոլոր տնային գործերը, իսկ աղամարդիկ պարապում էին որսորդութեամբ և առհասարակ գործ ունէին զէնքի հետ: Նրանք կերակրւում էին եղջիւրաւոր անասունների և որսի մսով ու կաթով. նրանց ամենասիրելի խմիչքը մատակ ձիու կաթն էր, որ անուանում էին «կումիր»: Հեռաւոր արշաւանքների ժամանակ նրանք շատ դիմացկուն և սակաւապետ էին. մի քանի օր շարունակ տաք կերակրի երես չէին տեսնում, երբեմն միայն բաց էին անում ձիանց երակը և նրանց արիւնը խմում:

Կեանքին մեծ նշանակութիւն չէին տալիս նրանք և դրա համար կուում էին արտասովոր քաջութեամբ. վերին աստիճանի տիրասէր և համբերատար էին: Արշաւանքների ժամանակ վերցնում էին ամենաանհրաժեշտ տնային կահկարասիքը միայն: Հեծնում էին իրանց փոքրիկ, արագավազ և կատաղի ձիանքը, կողքից թուրը կախում, ազեղը թիկունքին՝ նետերով լիքը կապարճի հետ և մտրակը ձեռքին. Շատ լաւ նետաձիգ էին, դրա համար էլ կոչւում էին և «Նետողները ազգ»: Ճակատամարտի ժամանակ ընդհանրապէս խուսափում էին ձեռնամարտից, ընդհակառակն սիրում էին յանկարծակի շրջապատել թշնամուն և նետերի տարափ տեղալ նրանց վրայ.

Մոնղոլները կարճահասակ էին, ծուռ փոքրիկ ու խոր ընկած աչքերով և անմօրուս. երկայն մազերը հաւաքում կապում էին ծոճրակին: Սակայն նրանք ամուր կազմուածքով էին, երկարակեաց և չափից դուրս բազմացող. նրանց մէջ համարեա բացակայում էին հիւանդութիւնները: Իրանց տղեղ տեսքով ու բոս-

հնչիւն ճիշով սարսափ էին տարածում թշնամու վրայ: Նրանք կատաղի էին և յարձակւում էին կայծակի նման:

Նրանք բաժանւում էին մանր ցեղերի. արիւնհեղութիւնն անպակաս էր նրանց մէջ: Նրանք որեւէ մշակուած կրօն չունէին. իւրաքանչիւր ցեղ հետևում էր տարբեր հաւատալիքների, այնուամենայնիւ նկատելի էր բուզդայականութեան, հրէութեան և քրիստոնէութեան ազդեցութիւնը. քրիստոնեայ քարոզիչներ վաղուց մուտք էին գործել նրանց մէջ: Արևմուտքի հարուստ քաղաքների և ձոխ կեանքի մասին վաղուց զրոյցներ էին պատում մոնղոլների մէջ:

Յեղական կռիւները և աուրեայ զբաղմունքը վաղուց զարգացրել էին նրանց մէջ զինուորական արհեստը. դրանից յառաջացաւ և թալանելու՝ թոյլին կողոպտելու հակումը: Ուժեղ ցեղը կոտորում և իրեն էր միացնում թոյլին, այնուհետև այդպիսի միացեալ ուժով արշաւանքներ էին կազմակերպում հարևանների վրայ, նրանց կոտորում ու թալանում: Թալանը հաւասարապէս բաժանում էին իրանց մէջ: Այսպիսով ասիական այդ թալառականներին միացնող կապը կողոպուտն ու թալանն էր, և այդ յատկութիւնները զարձան նրանց ազգային յատկանիշները: Թալանուելու վտանգն ստիպում էր մարդկանց պաշտպանուել. դրա համար թալանողներն իրանց գործի յաջողութեան տեսակէտից անխնայ կոտորում էին դիմադրողներին՝ պաշտպանուողներին, կամ նրանց զրկում դիմադրելու հնարաւորութիւնից: Մոնղոլ-թալթարական վայրենի ցեղերն իրանց հետ բերին աւեր և կոտորած: Այդ անհամար, միանգամայն վայրենի ձիաւոր հորդաների արշաւանքին զոհ գնաց թէ չինական, թէ հնդկական և թէ արարական կուլտուրան Ասիայում:

Մոնղոլների ցեղապետներից մէկը՝ կատաղի Տեմուչինը 1203 թուին արիւնահեղ ճակատամարտում յաղթեց ու սպանեց իր հակառակորդին և դարձաւ ինը ցեղի առաջնորդ. նա այնուհետև կոչուեց Չինգիզխան (մեծ խան) և իր մայրաքաղաքն ընտրեց Կարակորում՝ Բայկալեան լճի ափին:

Չինգիզ խան իր հորդաններն ուղարկեց ամեն կողմ երկիրներ նուաճելու: Այդ կատաղի վայրենիները թալանի տենչով բռնուած սարսափելի անդթութիւններ գործեցին. նրանց անցած ճանապարհն ամայանում էր. հարուստ քաղաքները հողի էին հաւասարուում. բնակիչները անխնայ սրի էին մատնուում: Նրանց գազանութիւնների լուրը սարսափահար էր անում հեռաւոր վայրերէ բնակիչներին: Միլիոնաւոր մարդիկ կոտորուեցան միայն Չինաստանում և Հնդկաստանում. այդ երկիրների կուլտուրան միանգամայն մեռաւ: Կործանուեց հզօր Խուարէզմի պետութիւնը և նրա շահը՝ Մուհամէդ փախչելով հեռաւոր տեղեր՝ յետին թշուառութեան մէջ մեռաւ: Մուհամէդի որդի Ջալալէդդին փախաւ Հայաստան և ցանկացաւ սելջուկների երկիրներին տիրել: Նրա առաջը դուրս եկան վրացիները և հայերը՝ Օրբէլեան իշխանների առաջնորդութեամբ՝ սակայն պարտուեցան: Ջալալէդդին իր արշաւանքը շարունակեց դէպի

Իկոնիա. սակայն այդտեղ կրկին միացեալ ուժերով դուրս եկան նրա առաջ հայերը, վրացիները և Իկոնիայի սուլթանը: Ջալալէդդին յաղթուեց և փախչելով Կորդուաց լեռները մեռաւ: Այնուհետև Հայաստան ամբողջովին ենթարկուեց մոնղոլ-թաթարների արշաւանքին:

1235 թուին մոնղոլները Հայաստան եկան փոթորկուող մրրկի նման՝ ճանապարհին ամեն բան աւերելով ու ոչնչացնելով: Պարսկաստանն ու սահմանակից երկիրները նուաճելուց յետոյ կասպից ծովի հիւսիս-արևմտեան ափերով մասն Վրաստան և Աղուանք: Այդ երկիրները քարուքանդ անելուց յետոյ մի առ ժամանակ իրանց ձիերին հանգիստ տուին Մուղանի մշտադալար և բերրի հարթավայրերում: Այնուհետև մոնղոլներն այդ դաշան ընտրեցին իրանց մշտական հանգստավայր:

Տասնեակ տարիներ Հայաստանը ենթակայ էր նրանց աւերածին: Երկրի տէրերը մասամբ յանկարծակիի եկած մոնղոլների ահաւոր ու ուժգին յարձակումից, մասամբ էլ իրանց անուժ համարելով՝ ոչ մի դիմադրութիւն ցոյց չտուին, և նրանք անարգել երկրի մի ծայրից միւս էին անցնում զանազան ուղղութեամբ, թալանում ու աւերում ամեն բան: Այդպէս պարբերաբար գարնան դուրս էին գալիս երկիրներ նուաճելու, իսկ ձմեռը վերադառ-

նում Մուղան: Հայկական քաղաքակրթութեան հետքն անգամ չմնաց. ժողովուրդը սարսափահար փախչում էր անմատչելի լեռները կամ գաղթում հեռաւոր վայրեր: Այդ երկրում, որտեղ տասնեակ տարիներ կեանքի ու գոյքի ապահովութիւն չկար, կուլտուրական կեանք ստեղծելու մասին մտածել անգամ անկարելի էր. իսկ մոնղոլ եւ սելջուկ քարաւները բերել էին միայն մահ եւ աւերած: Եւ երկրում մնացած հայն ստիպուած էր երկար դարեր ապրել այդ անկուլտուրական վայրենիների հպատակութեան տակ. նա կամ պէտք է ինքն էլ վայրենանար, կամ պէտք է դոճ գնար նրա վայրագութեանը: Մոնղոլներն ամբողջ երկիրն աւերելուց յետոյ հարկի տակ դրին: Ակզբում նրանք խլում էին պատահած ձիերն ու թանկագին իրեղէնները. հայերի համար անհնարին դարձաւ ձի կամ ջորի պահելը. թաթար զօրապետները, երբ ձի էին գտնում, իրանց նշանով խարանում էին (գամղում) նրա որևէ մի անդամը, որպէսզի կարևոր դէպքում տիրոջից պահանջեն: Նրանք մտնում էին աները և ինչ որ դուր էր գալիս, վերցնում էին:

Առաջին անգամ Մանգո մեծ խանը աշխարհագիր անել տուաւ Հայաստանը և ըստ մարզաթուի հարկ նշանակեց բնակիչների վրայ: Տասը տարեկանից սկսած ամենքի անուններն

արձանագրեցին՝ բացի կանանցից, և ամենքից պահանջեցին նշանակուած հարկը. ով չքաւորութեան պատճառով չէր կարողանում վճարել, երեսաներին էին խլում, իսկ եթէ թագնուում էր, բռնում սպանում էին. շատ տեղեր հարկահաններին ընկերանում էին գաւառների կալուածատէրերը, որպէսզի օգտուեն: Երկրի բոլոր հարստութիւնները սեպհականեցին. աշխատանքի բոլոր աղբւրները չքացան և ժողովուրդն ընկաւ յետին չքաւորութեան մէջ: Սակայն հարկահանները եկեղեցուց հարկ չէին ստանում, որովհետեւ մեծ խանը իրաւունք չէր տւել:

Իւրաքանչիւր անձ պարտաւոր էր վճարել հարկը լիտը ցորեն, յիսուն լիտը գինի, երկու լիտը բրինձ, երեք տոպրակ, երկու շուան, քսան սպիտակ (զրամ), մի նետ, մի պայտ, քսան անասունից մէկը՝ բացի ՚ի հարկէ բռնութեամբ յափշտակածներից: Այդպիսի անտեսական հարուածն էլ մի կողմից ստիպեց ազգաբնակչութեանը թողնել Հայաստանն ու ցրուել, որից յետոյ երկիրն ընկղմուեց խոր ազիտութեան մէջ:

Մոնղոլների աւերածութիւնները լրացրեց Լանկ-թամուր, որ Չինգիզխանի շառաւիղներից մէկն էր: 1387 թուից մինչև 1405 թ. Հայաստան ենթարկուեցաւ նրա վայրագութեանը: Մարդիկ կենդանիների նման կոտորուում էին

նրա վայրենի հրոսակներն առաջ. նորոգուած քաղաքները հիմնայատակ կործանում էին:

Այսպիսով ժԱ.-րդ դարուց սկսած Հայաստանն անընդհատ ենթակայ էր կոստրածներին:

Ամբողջ արևմտեան եւրոպայի և առաջաւոր Ասիայի կուլտուրան միջնադարեան շրջանի վերջերին զո՞հ գնաց սելջուկ թուրքերի և մոնղոլ թաթարների արշաւանքներին. մի քանի ազգեր երկար դարեր կրելով նրանց լուծը՝ մնացին տգիտութեան մէջ: Այդ ազգերից մէկը հայերն են, որոնք մինչև այսօր էլ դեռ հեծում են նրանց բռնապետութեան տակ: Շնորհիւ նրանց Հայաստան միանգամայն փայլաւեցաւ:

Բացի այդ արտաքին աննպաստ հանգամանքներից՝ Հայաստանի քայքայմանը նպաստեցին ու մի շարք բնական պատահարներ. պարբերաբար կրկնուող երկրաշարժն ու հրաբուխները սոսկալի աւերածութիւններ էին գործում. այսպէս Թ.-րդ դարում երկրաշարժից կորժանեց Դուին և իր փլատակների տակ թաղեց հազարաւոր մարդիկ. Ժ.-րդ դարում սաստիկ երկրաշարժից մեծ ֆլասեր կրեց հարաւարևմտեան Հայաստան. շատ շինութիւններ բոլորովին փլեցին, ժայռերը պատուռեցին, շատ անջրդի տեղերում աղբիւրներ և ջրեր բացուեցան, դաշտերը ծածանւում էին, լեռները կարծես իրար ողջունում էին. փոշունման ծուխ էր բարձրանում և լցնում օդը. քաղաքների, գիւղերի և ագարակների շինութիւնները տապալուելով՝ մեռած կամ կիսամեռ բնակիչներին իրանց փլա-

տակների տակ էին առնում... Եւ այսպէս շարունակւում էր հօթն ամիս: ԺԱ.-րդ դարում ահաւոր և սոսկալի երկրաշարժ պատահեց և դողաց ամբողջ տիեզերքը... շատ եկեղեցիներ խախտուելով փլուեցին, երկիրը պատուռեց և մարդիկ ընկղմուեցան անդունդի խորքը. մի քանի օր նրանց աղաղակն ու ճիչը լսում էր: ԺԲ.-րդ դարում կրկնուեցին սաստիկ երկրաշարժեր. երկիրը դողում էր մարդկանց աղիողորմ ձայների հետ, որոնք լսում էին լեռներից և փլուած ժայռերից. օրը կիրակի էր. կարծում էր՝ թէ աշխարհքի վերջն է:

Հայաստանի լեռներից շատերը հրաբխային են և երբեմն-երբեմն սոսկալի չափերով գործել են. նրանց արտավիժմանը զո՞հ են գնացել հազարաւոր մարդիկ: Այդ հրաբխային վիժուածքներից մէկի մասին հետեւեալն է պատմւում. «Յետոյ յանկարծ վերկից Աստուծոյ պատուհասը հասաւ և ամբողջ գաւառը քառասուն օր խաւարը պատեց. սաստիկ շարժմունք և դղրդոց պատահեց. երկիրը սարսափելի դողալով ետում էր. անդունդներից մինչև վերև էր բարձրանում և ծովի ալիքների պէս ներքև թափւում (լաւան), լեռները տապալում էին, ժայռերը հիմքից խախտւում. տներն ու գեղեցիկ ապարանքները բնակիչների գերեզման էին դառնում. աղբիւրները խցում, գետերը կորչում էին և ամեն տեղ երկիրը ծածանւում էր. լեռների զազաթներից և անդունդների խորքերից լսում էին մարդկանց ձայներ, որոնք «վայ» էին կանչում. մինչև 10000 կենդանի մարդ ընկղմուեցան» (735 թ.):

Պակաս աւերածութիւններ չէին գործում և տարափոխիկ հիւանդութիւնները. Զ.-րդ դարում հարիւր հազարաւոր մարդիկ զո՞հ գնացին ժանտախտին: Այդ-

պիտի հիւանդութիւն կրկնուեց արաբական շրջանի արշաւանքների և յետակայ կոտորածների շրջանում: Արշաւանքներից ստիպուած շատ անգամ ազգաբնակութիւնը քաշուած էր լեռները ու երկիրը մնում էր անմշակ. դրա հետեանքը լինում էր երբեմն-երբեմն կրկնուող սովը, որը պակաս զոհեր չէր տանում. սով էր պատահում և երաշտեց ու Պարսկաստանից յաճախակի թուշոյ մարախից.

Ը.

Կ ի լ ի կ ի ա.

Դիրքը, կլիման և ազգաբնակութիւնը. Յարաբերութիւն Եւրոպայի հետ. Հայերի դաղթը և հայ իշխանութիւններ. Խաչակրաց արշաւանքը և նրա հետեւանքները:

Միջերկրական ծովի հիւսիսային ափից ձրգուում է դէպի Կապադովկիա և Փոքր Հայք մի լեռնաշղթայ, որ կոչուում է Տաւրոսեան կամ Տօրոսեան: Նրա հիւսիսային շարունակութիւնը կոչուում է Անտիտօրոս: Միջերկրական ծովի արևելեան կողմում լեռնաշղթան բաժանուում է մի քանի ճիւղերի, որոնցից մէկը տարժուում է դէպի հարաւ և յանգում է ծովին: Այդ վերջինն էլ կոչուում է՝ Ամանոս: Տաւրոսեան լեռնաշղթան հիւսիսից և Ամանոսը արևելքից Միջերկրական ծովին են սեղմում ցամաքի մի կտոր, որ շատ հնուց յայտնի էր Կիլիկիա անունով: Այդ բնական պատուարները մի կողմից Կիլիկիայի յարաբերութիւնը դժուարացնում են Ասիայի մնացած մասերի հետ, միւս կողմից երկրի հիւսիս-արևելեան մասը դարձնում են

լեռնային և անմատչելի, մինչդեռ ծովին կպած մասն իր հարթավայրերով թէ՛ յարմար է բնակութեան համար և թէ՛ ազատ յարաբերութիւն է պահպանում ծովի միջոցով Եւրոպայի հետ: Ծնորհիւ այդ հանգամանքի՝ Ասիայի այդ փոքրիկ մասն աւելի շուտ ենթակայ էր Եւրոպայի, քան թէ Ասիայի ազդեցութեանը:

Կիլիկիան Ասիայի հետ յարաբերութիւն ունի Տաւրոսեան լեռնաշղթայի մէջ բացուած կիրճերով, իսկ արևելքից նրան սահմանակից է Եփրատի հովիտը:

Կլիման լեռնային մասում խիստ է. ձմեռը ձիւնի պատճառով յարաբերութիւնն այնտեղ դժուարանում է. մինչդեռ դաշտային մասում տիրում է մեղմ ձմեռ. Միջերկրական ծովի տաք գոշորշիններն ազատ մտնում են այնտեղ: Լեռները հարուստ են արօտներով, անտառներով և հանքերով: Ծնորհիւ հիւսիսից դէպի ծովը հոսող Պիւռամոս, Սարոս, Կիզնոս, Կալիկադնոս և այլ մանր գետերի դաշտային մասը լաւ ոռոգուած է. աճում են բամբակ, ծխախոտ, նարինջ, կիտրոն, ձիթենի, թթենի, խաղող, հացաբոյսեր և այլն: Ընդհանրապէս երկրի այդ մասն աչքի է ընկնում իր պտղաբերութեամբ: Կիլիկիայի ծովափնեայ քաղաքները շատ հնում ծառայում էին իբրև մթերանոցներ ևրօպացի և ասիացի վաճառականների համար: Այդ

քաղաքներից նշանաւոր են. Տարսոն, Այաս, Սելևկիա, Մամեստիա և ուրիշները: Բացի վաճառականներից ծովափնեայ վայրերում թագնւում էին և ծովահէնների խմբեր՝ վաճառականական նաւերի վրայ ծովային յարձակումներ գործելու: Միջին դարում Կիլիկիան ևրօպական պետութիւնների համար մի տեսակ աքսորավայր էր դարձել: Ը. և Թ. դարերում յանցաւոր համարուած քրիստոնեաներն աքսորում էին Երուսաղէմ՝ ապաշխարելու. նրանք յաճախ բնակութիւն էին հաստատում Կիլիկիայում: Կիլիկիայի և Եւրոպայի մէջ յարաբերութիւն պահպանում էին և այն բազմաթիւ ուխտաւորները, որոնք շարունակ դիմում էին սուրբ վայրերը: Նրանց հետ ևրօպական քաղաքակրթութիւնը փոխադրւում էր Ասիայի այդ մասը:

Ծնորհիւ վաճառականութեան այնտեղ բրնակութիւն էին հաստատել յոյներ, ասորիներ, արաբներ, հրէաներ և հայեր: Կիլիկիան գտնւում էր Բիւզանդիայի իշխանութեան տակ:

Հայերի գաղթը դէպի Կիլիկիա մեծացաւ ՓԱ-րդ դարուց սկսած:

Քաղաքական աննպաստ պայմաններն ստիպում էին հայերին շարունակ դիմել դէպի արևմուտք՝ քրիստոնեայ յոյների հովանաւորութեան տակ ապրելու: Ասիական ազգերի արշաւանքների միջոցին դէպի արևմուտք դիմում

էին ոչ միայն քաղաքացիք՝ վաճառական և արհեստաւոր դասակարգերը, այլև երկրի ազնուականութիւնն իրենց հպատակ գիւղացիութեամբ և զինուած խմբերով: Հայ իշխաններն իրենց կալուածները փոխանակում էին յունական գաւառների հետ, այսպէս օրինակ՝ Սենեքերիմ Արծրունին Վասպուրականի փոխարէն ստացաւ Սեբաստիան իւր շրջակայքով. Կարսի վերջին թագաւոր Գագիկ Բագրատունին ստացաւ Ծամրնդաւն իւր գիւղերով. Անիի Բագրատունեաց վերջին թագաւոր Գագիկ Բ. Շիրակի փոխարէն ստացաւ Պիզուն իւր շրջակայքով: Իրանց հետևեցին մի շարք մեծ ու փոքր իշխաններ: Բիւզանդիայի կայսրները նպաստում էին այդ գաղթին. նրանք արածոնութիւններ և պատուանուններ էին շնորհում նրանց: Այսպիսով հայ կեանքը կամաց-կամաց փոխադրուեց Հայաստանից դէպի Փոքր Ասիա:

ԺԱ.-ըդ դարու վերջերին Կիլիկիայում նշանաւոր էին Գող Վասիլ Սիւնեաց իշխանը եփրատի կողմերում (Քեսունի) և Գանձակի Օշին իշխանը Լամբրոնում: Իրանց շուրջն էին խմբուած հայ թագաւորազուն շատ երիտասարդներ:

Այսպիսով Կիլիկիայում միաժամանակ զարգանում էր թէ՛ ասիական և թէ՛ կրոնական կուլտուրան: Եւրոպական կուլտուրայի մուտք գործելուն մեծ չափով նպաստեցին Խաչակրաց արշաւանքները:

Հռովմի պապերը վաղուց մտածում էին մի ընդհանուր կաթոլիկ պետութիւն ստեղծել, որի մէջ մտնէին կրոնական և ասիական քրիստոնեայ ազգերը. սակայն կրոնական ազգերի մրցումը և արևելեան եկեղեցու անհաշտ վերաբերմունքը դէպի կաթոլիկութիւնը՝ խանգարում էին նրանց: Եւրոպական բոլոր քրիստոնեաները կաթոլիկ եկեղեցուն էին պատկանում. պապի հեղինակութիւնը մեծ էր նրանց աչքում: Եւ այդ հանգամանքներից ամենալայն չափով օգտուեց Հռովմի Ուրբանոս Բ. պապը: Նա առաջարկեց ազատել Քրիստոսի գերեզմանը մահմեդականներից: Մինչ կրոնական պետութիւններն աշխատում էին առաջնութիւնը խլել իրարից, միւս կողմից առաջին հարուածները տեղում էին Բիւզանդական պետութեան գլխին, որն այնքան ատելի էր Հռովմի պապին:

Թէև այդ արշաւանքներն Ասիայում չկարողացան քաղաքական դրուժիւնը փոխել, սակայն խոշոր ազդեցութիւն ունեցան երկու աշխարհների՝ Ասիայի և Եւրոպայի կուլտուրաների զարագցման վրայ: Փոխադարձ ազդեցութեամբ կեանքի շատ երևոյթներ փոփոխուեցան:

Կիլիկիան գտնուում է այն ճանապարհի վրայ, որտեղով պէտք է անցնէին արշաւանքին մասնակցող կրոնական զօրամասերը, և դրա համար կրոնական քաղաքակրթութեան անմիջական ազդեցութիւնը երևան եկաւ Կիլիկիայի հայերի կեանքում:

Թ.

Ռուբինեան հարստութիւն.

I.

Ռուբէն (1080—1095) և նրա յաջորդները. Ռուբինեան իշխանների ձգտումը. Յոյների սթափուիւլը. Մաքաուման շրջան. Թորոս (1145—1168). Հայերի կեանքի պայմանները:

ԺԱ-րդ դարու վերջերին Բիւզանդիայում իրար յետևից խռովութիւններ էին բարձրանում՝ շնորհիւ կառավարութեանը մօտ կանգնած անձանց: Դրսից տեղացող յաճախակի յարձակումները մի կողմից՝ գահն իրար ձեռքից խլելու տենչով բռնուած զօրապետների դաւադրութիւնները միւս կողմից՝ ուժասպառ էին անում երկիրը: Այդ դրութիւնից ամենից շատ օգտուում էին սելջուկները, որոնք թէև նոր էին հաստատուել Փոքր Ասիայում, սակայն համարեա յունական երկիրներին ամբողջովին տէր էին դարձել: Բիւզանդական կառավարութիւնը մերժեց Ալի-Արսլանի դրած հարկը վճարել և դրա համար սելջուկներն սկսեցին ամեն կողմ ասպա-

տակել. ուղարկուած վարձկան զօրքերն էլ միւս կողմից էին կեղեքում ժողովրդին, և երկիրը մասնուեց անիշխանութեան: Դժբաղդ ազգաբնակութիւնն ինքն սկսեց ինքնապաշտպանութեան դիմել. գիւղացիք թողեցին իրանց բնակութեան վայրերը, գինուած աւաղակային խմբեր կազմեցին և քաշուեցին լեռները. քաղաքացիք ամեն բոլէ յարձակման ենթարկուելու վտանգի մէջ էին և մտածում էին որևէ ուժեղի պաշտպանութեան տակ մտնել. ամեն տեղ բռնութիւնն էր թագաւորում:

Այդպիսի պայմանների մէջ էր Փոքր Ասիան, երբ 1080 թուին Բագրատունեաց վերջին թագաւոր Գագիկ Բ-ի մօտիկ ազգականը՝ Ռուբէն, օգտուելով տիրող անիշխանութիւնից՝ մի քանի գինուած կուսակիցներով քաշուեց Տաւրոսեան լեռները և բնակութիւն հաստատեց Բարձրբերդի շրջակայքում: Ռուբէնի նպատակն էր գէնքի ուժով մի անկախ իշխանութիւն ստեղծել այդ երկրում: Իր նպատակն իրագործելու համար կային նպաստաւոր պայմաններ: Կիլիկիայում բազմաթիւ հայ գաղթականներ կային, որոնք կարող էին նպաստել նրա հզօրանալուն. այլև կային մի շարք հայ իշխաններ: Այդ իշխաններն ունէին իրանց ամբողջ, զօրքը՝ հպատակ գիւղացիութիւնն ու կալուածները:

Քանի Բիւզանդական կառավարութիւնն

զբաղուած էր արտաքին և ներքին թշնամիներով, Ռուբէնին և նրա երկու յաջորդներին յաջողուեց իրագործել իրանց ծրագիրը՝ առանց խոշոր ընդհարումների. նրանք կամաց-կամաց քշեցին յոյն ազգաբնակիւթիւնը և նրանց տեղերը տուին հետզհետէ իրանց շուրջը հաւաքուող հայերին: Տիրող բռնութիւններից ստիպուած՝ գիւղացիութիւնն աշխատում էր որևէ իշխանի պաշտպանութեան տակ լինել: Այս հանգամանքը մանաւանդ շատ նպաստեց Ռուբէնի յաջորդների հզօրանալուն:

Ռուբէնի յաջորդ Կոստանդնի ժամանակ (1095—1100) տեղի ունեցաւ առաջին Խաչակրաց արշաւանքը: Այդ արշաւանքը մի կողմից ուղղուած էր մահմեդականների դէմ, միւս կողմից նպաստում էր Բիւզանդիայի թուլանալուն, երկու դէպքում էլ նպաստաւոր էին Ռուբինեանների համար: Կոստանդին թէ պաշարով և թէ զօրքով օգնեց Երուսաղիմի և այդպիսով մտերմութիւն հաստատուեց Ռուբինեանների և նրանց մէջ:

Խրախուսուած այդ բանից՝ Կոստանդնի յաջորդը՝ Թորոս (1100—1123) սկսեց իր երկիրն ընդարձակել դէպի հիւսիս: Իկոնիայի սելջուկներն առաջին անգամ ուշադրութիւն դարձրին Ռուբինեանների յառաջադիմութեան վրայ և մտածեցին յարձակումներով խանգարել նր-

րանց. սակայն Թորոս, որ ձեռքի տակ բաւականին ոյժ ունէր, Գող Վասիլ իշխանի օգնութեամբ նրանց հալածեց և ազատ սկսեց երկիրն ընդարձակել հարևան յոյն մանր իշխանների հաշուին:

Ռուբինեանների երկիրն այժմ շփուում էր մի շարք մեծ ու փոքր իշխանութիւնների հետ. հիւսիսից՝ սելջուկների, արևելքից՝ նոր հաստատուած խաչակիրների (Մարաշի և Անտիոքի), հարաւից՝ Լամբրոնի, որի իշխանը հայ էր: Դրանցից սելջուկներն ու Լամբրոնի տէրերը միանգամայն թշնամաբար էին վերաբերում դէպի նորեկ Ռուբինեանները և ամեն կերպ աշխատում էին խանդարել նրանց. իսկ խաչակիրներն անտարբեր էին, կամ երբ ձեռնտու էր՝ շահ էին սպասում, բարեկամանում էին, իսկ հակառակ պարագայում՝ թշնամանում: Սակայն այդ փոքրիկ թշնամիների հետ կային և երկու հզօր թշնամիներ՝ Բիւզանդական կայսրութիւնը և Ասորիքի ու Եգիպտոսի մահմեդական իշխանութիւնները: Քանի խաչակիրների զէնքերն Ասիայում ուղղուած էին մահմեդականների դէմ, նրանք զբաղուած էին միմիայն իրանց երկիրները պաշտպանելով: Իսկ Բիւզանդիան հէնց որ ազատուեց խաչակիրների վտանգից, զէնքերն ուղղեց Ասիայի իր թշնամիների դէմ: Իկոնիայի սելջուկներին և խաչակիրներին յաղ-

Թելուց յետոյ՝ Յովհաննէս Կոմնենոս իր ուշադրութիւնը դարձրեց Ռուբինեան իշխանութեան վրայ:

Թորոսի յաջորդ Լևոն (1123—1136) անկարող եղաւ այդպիսի հզօր թշնամուն դիմադրել և անձնատուր եղաւ: Նա իր երկու որդոց հետ գերի տարուեցաւ Բիւզանդիա և այդպիսով առ ժամանակ Կիլիկիայում Ռուբինեանների իշխանութեանը վերջ տրուեց:

Սակայն յոյները քշելով Լևոնին չկարողացան վերջ տալ այդտեղ խմբուած հայերի ճշգրտումին: Յոյների հայերի դէմ հանած կրօնական հարածանքը և դրա հետևանք տնտեսական ճնշումը խորն ատելութիւն էր ստեղծել նրանց մէջ և մի թէկուզ փոքրիկ նպաստաւոր հանգամանք էր հարկաւոր, որպէսզի կրկին երևան գար ժողովրդի անկախութեան ձգտումը:

Այդ ձգտումը երևաց Յովհաննէս Կոմնենոսի յետակայ արշաւանքների ժամանակ: Երբ կայսրն զբաղուած էր սելջուկներին յետ մղելով, մի պատահարից մեռաւ և դերութեան մէջ մեռած Լևոնի Թորոս որդին օգտուելով յոյների անյաջողութիւնից՝ փախաւ բանակից ու ապաւինեց իր հայրենի լեռները: Ժողովուրդը ցնծութեամբ ընդունեց նրան և իսկոյն խմբուեցին նրա դրօշակի տակ: Նա կրկին նուաճեց իր հայրենի երկիրը և ապա պատրաստուեց դիմա-

դրելու յոյներին, որոնք լուրջ պատրաստութեամբ վճռեցին ոչնչացնել Փոքր Ասիական իրենց այդ նոր թշնամուն: Եւ սկսուեց մի երկար մաքառման շրջան, որ տևեց մօտ քսան տարի:

Յոյները մէկը միւսի յետևից բանակներ էին ուղարկում Թորոսի վրայ, սակայն Թորոս որ զինուորական արհեստի մէջ վարժուել էր յունական բանակում, շնորհիւ իր պատերազմական հմտութեան և երկու եղբայրների ու դէպի յոյներն ատելութեամբ զինուած հայերի՝ կարողացաւ յաջողութեամբ դիմադրել, մինչև կայսրն անձամբ արշաւեց նրա վրայ: Այն ժամանակ խաչակիր իշխանների միջոցութեամբ կայսրը հաշտուեց Թորոսի հետ: Թորոս ընդունեց Բիւզանդիայի գերիշխանութիւնը, խոստացաւ հարկ տալ, որի համար կայսրը բերդապահ զօրք թողնելով վերադարձաւ:

Սակայն դա վերջնական խաղաղութիւն չէր հայերի և յոյների մէջ, որովհետև կրօնական ատելութիւնից զրգուած նորանոր արիւնհեղութիւններ պատահեցին:

Թորոսի մահուանից յետոյ նրա երկրում երկպառակութիւններ ծագեցին, որովհետև նա չափահաս որդի չունէր, մինչև որ իշխանութիւնն անցաւ նրա եղբօր որդուն՝ Ռուբէնին (1175—1185):

Առաջին Ռուբէնից սկսած մինչև այս վերջին Ռուբէնն իշխանները ճիշտ նոյն յարաբերութեան մէջ էին ժողովրդի հետ, ինչպէս մի ժամանակ Հայաստանում նախարարները: Ներանք իրանց նուաճած երկրի տէրն էին. գիւղացիութիւնը կապուած էր հողի հետ. զինուորական ոյժի ներկայացուցիչն իշխանն էր: Հպատակներն իրանց տանուտէր իշխանին «պարոն» էին կոչում: Զօրքը զինավառում էր իշխանի հաշուին. նրա զօրքի քանակը կախուած էր իր նիւթական միջոցներից: Երկրում կային ազատներ և ռամիկներ՝ բացի հողէտրականներից: Իշխաններն աշխատում էին բազմացնել թէ բերդերի, որոնք երկրի պաշտպանութեան համար կարևոր էին, և թէ վանքերի թիւը:

Վանքերից նշանաւորներն էին Սև լեռան վրայ գտնուածները, որտեղ զարգանում էր վանական կեանքը: Կիլիկիայի վանական կեանքը բաւականաչափ տարբերում էր Հայաստանի վանական կեանքից: Մինչդեռ բուն Հայաստանի վանականներն աչքի էին ընկնում իրանց խրատակեաց կեանքով, Կիլիկիայում ընդհակառակն նրանք բաւականաչափ ազատամիտ էին: Բացի հայկական վանքերից՝ Կիլիկիայում կային յունական և յետակայում նոյնպէս կաթոլիկ միաբանութիւններ: Հայ վանականներն անընդհատ շփման մէջ էին նրանց հետ և շատ բանով

մանաւանդ իրանց կեանքի եղանակով ու մտածողութեամբ հետևում էին նրանց. ևրոպական գրականութիւնն ու լեզուները մուտք գործեցին նրանց մէջ. շատ վանականներ ազատ տիրապետում էին Փրանսերէնին և յունարէնին. մասնակցում էին նրանց կրօնական վիճաբանութիւններին, աշխատում էին կրթուած երեւալ և չպախարակուելու համար՝ նրանց ձևերն էին ընդունում:

Ահա այդ է պատճառը, որ արևելեան և արևմտեան հայ հոգևորականների մէջ պայքար սկսուեց կրօնական հարցերի շուրջը, որ բաւականաչափ զբաղեցրեց նրանց և որոշ չափով նպաստեց նրանց մտաւոր զարգացմանը:

Արևելեան հոգևորականները մեղադրում էին արևմտեան իրանց պաշտօնակիցներին այլազգիների նկատմամբ ցոյց տուած կրօնական անտարբերութեան մէջ, դրանք միանգամայն համարելով հայ Լուսաւորչական եկեղեցու հոգուն հակառակ. իսկ վերջիններս իրանց վարմունքն արդարացնում էին նրանով, որ իրանք շարունակ շփուում էին օտարադաւան հոգևորականների և կրօնացիների հետ, որոնց բարեացակամ վերաբերմունքից էր մասամբ կախուած հայերի անդորր կեանքը Ասիայի այդ հեռու ծայրում:

Վանքերում զարգանում էր և գրելու ձևը. արտագրում էին եղած գրքերը և նորերը գրում ու զարգացնում մանրանկարչութիւնը:

II.

Լևոն Ա. Թագաւոր Կիլիկիայի (1185—1219). Զարգացման շրջան. Սաչակրաց նոր արշաւանքը և Լևոնի յարաբերութիւնը նրանց հետ. Բարենորոգութիւններ. Եկեղեցիների միութեան խնդիր և լատինականութիւն:

Ռուբէն ձանձրանալով աշխարհային կեանքից 1185 թուին հրաժարուեց գահից և առանձնացաւ վանք: Իշխանութիւնն անցաւ եղբօրը՝ Լևոնին: Լևոն խելացի, քաղաքագէտ և ընդունակ մարդ էր. նա կարողացաւ տիրող նպաստաւոր պայմաններից օգտուել. իր իշխանութիւնը տարածելով ամբողջ Կիլիկիայի վրայ՝ երկիրը ծաղկած գրութեան հասցրեց:

ԺԲ-րդ դարու կիսերին հզօրացան Ասորիքի մահմեդականները և տիրեցին այն քաղաքներին, որանց ևրօպացի խաչակիրները նախորդ արշաւանքներից յետոյ իշխանութիւններ էին հիմնել. նրանց անկմանը միւս կողմից էլ նպաստեցին յոյները: Նոյն դարու վերջերին լուր ստացուեց Եւրոպայում, որ Սալահէդդին սուլթանը Երուսաղէմ խել է քրիստոնեաների ձեռքից: Նոր խաչակրաց արշաւանք կազմուեց, և այս անգամ արշաւանքի գլուխն անցաւ Գերմանիայի Ֆրիդրիկոս Բարբարոսա կայսրը:

Յոյներն այդ արշաւանքի լուրը լսելով՝ գաղտնի դաշնադրութիւն կապեցին սելջուկներ-

րի հետ, այնուամենայնիւ խաչակիրները երկու հակառակորդներին էլ զգալի հարուած հասցնելով՝ հասան Կիլիկիայի սահմաններին:

Բարբարոսա կայսրն ուտեստի պաշար խընդրեց «լեռների թագաւորից», որի փոխարէն խոստացաւ նրան թագաւորական թագ շնորհել: Լևոն անմիջապէս առատ պաշար ուղարկեց խաչակիրներին, իսկ ինքը կաթողիկոսի հետ գնացին նրանց զիմաւորելու: Սակայն երբ Լևոն հասաւ խաչակիրների բանակը, կայսրն արդէն մի պատահարից մեռել էր, որի պատճառով Լևոնի թագադրութիւնը վեց տարի յետածգուեց: Այդ ժամանակամիջոցում Լևոն աւելի ևս մատրմացաւ ևրօպացիների հետ, յարաբերութիւն սկսեց Հւովմի պապի հետ և նոյն իսկ խոստացաւ, եկեղեցիները միութեան գործը գլուխ բերելու համար, որոշ զիջումներ անել: Լևոնը կարողացաւ նուաձել ամբողջ Կիլիկիան և 1198 թուին Գերմանիայի կայսեր պատգամաւորը և պապի նուիրակը Լևոնին թագ և առիւծանշան դրօշ բերին: Նա անուանուեց «Թագաւոր Հայոց Կիլիկիայի», որպիսի տիտղոս այնուհետև կրում էին նրա յաջորդները: Յունաց կայսրը նոյնպէս նրան զբաւելու համար թագ ուղարկեց:

Եւրոպացիների այդ վերաբերմունքը շատ էր ոգևորում Լևոնին, զրա համար նա ամեն կերպ աշխատում էր այդ բարեկամութիւնը

հաստատուն պահել. նա ամեն բանով ցանկացաւ նմանուել ևրոպացիներին: Պալատում մըտցրեց ևրոպական կարգեր և պաշտօններ. ևրոպական միապետական կառավարութիւն մտցրեց երկրում. բոլոր իշխանները՝ թէ կալուածատէր և թէ պաշտօնեայ կախումն ունէին թագաւորից. երկիրն ամբողջովին պատկանում էր նրան. իւրաքանչիւր «պարոն» (կալուածատէր իշխան) ենթարկւում էր նրա անմիջական իշխանութեանը: Հայ իշխանների մէջ ևրոպական կարգերն արմատացնելու նպատակով՝ շատ ասպետների կալուածներ շնորհեց և պալատում պաշտօններ տուաւ: Ժողովուրդը դասակարգերի բաժանեց. ազնուականներ և ասպետներ, քաղաքացիներ և գիւղացիներ: Գիւղացիները հողի հետ կապուած էին. նրանք մի կալուածատիրոջից անցնում էին միւսին:

Արքունիքում կար «թագազիր հայոց», «երկրորդ արքայի», «գունդատապլ» (զօրքի սպարապետ), «մարաշախտ» (նրա, օգնականը), «Չամպլայն» (սենեկապետ) «Չանցլեր» (արքունի ատենագրի), «պրոկսիմոս» (գանձերի հազարապետ), «սինեշալ» (արդարադատութեան նախարար):

Դատարանները բաժանւում էին մի քանի կարգի. բարձրագոյն դատարանն արքունի ատեանն էր, որին նախագահում էր ինքը՝ թա-

գաւորը, կամ նշանակած «աւագ պարոնը». նըրանից յետոյ Սօի արքեպիսկոպոսի ատեանն էր, իսկ ամենից վերջը՝ ստորին դատարաններն էին:

Գիւղացիք վճարում էին բերքերից տասանորդ, օտարականները՝ գլխահարկ, իսկ վաճառականները՝ մաքս:

Վաճառականութեանը զարկ տալու և ևրոպացիների հետ կապուելու նպատակով իտալացիներին, մասնաւորապէս վենետիկցիներին և ջենովացիներին մեծամեծ առևտրական արտօնութիւններ տուաւ, որի փոխարէն հայ վաճառականներն էլ արտօնութիւններ ստացան վենետիկում:

Կիլիկիա բերում էին կտուեղէն, մահուղեղէն, ազնիւ մետաքսէ կտորներ, դեղօրայք, բամբակ, շաքարաւազ, մնդիկ, թանկագին մետաղներ, գէնքեր, սապոն, հայելիներ և այլն: Հայերը նրանց վաճառում էին կենդանիներ, փայտեղէն, մետաղներ և այլն. հայերը միջնորդ էին ևրոպացիների և ասիացիների մէջ:

Երկրի պահպանութեան համար Լևոն մի շարք ամրոցներ և բերդեր կանգնեցրեց, բերդապահ զնդեր նշանակեց:

Լևոնի այդ վերաբերմունքից օգտուել ցանկացաւ Հոովմի պապը. նա առաջարկեց եկեղեցիները միացնել: Հայոց կաթողիկոսներն այդ

ժամանակ նստում էին Հոռովկա, նրանք Հայաստանից հեռու էին և ենթակայ՝ թէ Կիլիկիայի թագաւորի և թէ նոր՝ Լրոպական հոսանքի ազդեցութեան: Կիլիկիայի հոգևորականներից շատերը կողմնակից էին միութեան, մանաւանդ Տարսոնի հայոց եպիսկոպոս Ներսէս Լամբրոնացին, որը մի ընդունակ մարդ էր: Նա իր թեմի եկեղեցիներում մի քանի նորութիւններ էր մտցրել, ցանկանալով այդպիսով նմանուել կաթոլիկ հոգևորականութեանը: Սակայն Կիլիկիայի հոգևորականութեան այդ ձգտումներին հակառակ էին արևելեան Հայաստանի հոգևորականները:

Լեոն ամուսնացաւ Կիպրոսի Լուսինեան Փրանսիական տոհմի իշխանուհու հետ, իսկ նրա նախորդները խնամէական կապերով կապուել էին Անտիոքի լատին իշխանների հետ: Լեոն ամեն կերպ աշխատում էր, որ Կիլիկիան Գլասուի իբրեւ երոպական պետութիւն, Շնորհիւ նրա քաղաքականութեան՝ հայերի մէջ առաջ եկաւ լատինաւերների կուսակցութիւն: Մահմեդականները զինուեցին հայ իշխանութեան դէմ՝ երոպացիների Ասիա արժանելու պատճառ՝ եւ դրդող նրանց համարելով:

Բացի բարենորոգումներից Լեոն մի շարք պատերազմներ մղեց Իկոնիայի, Անտիոքի, Հայկապի իշխանութիւնների դէմ:

Ժ.

Հեթումեան հարստութիւն.

Հեթում Ա. (1226—1270). Նրա յարաբերութիւնը թաթարների հետ, Եգիպտոսի մամլուքների արշաւանքները. Խուլութիւններ զահակալութեան շուրջը. Կրօնական խնդիրներ. Ունիթոոներ. Լեոն Գ. Անկման շրջան:

Լեոն արու զաւակ չունէր. դրա համար իշխանները նրա միակ դստերը՝ Զապէլին, որ նախ ամուսնացած էր Անտիոքի լատին իշխանորդու հետ, երկրորդ անգամ ամուսնացրին Լամբրոնի տէր Օշինի ազգականներից Հեթումի հետ: Այդպիսով Կիլիկիայի զահն անցաւ Հեթումեան տոհմին: Հեթում Ա. (1226—1270) թագաւորութեան օրով էր, որ Ասիայից մոնղոլ—թաթարներն արշաւեցին արևմուտք:

Քրիստոնեայ իշխանութիւններն Ասիայում թուլացել էին և կրկին գլուխ էին բարձրացրել մահմեդականները: Հեթում Լրոպացիների վրայ յոյս դնել չէր կարող. դրա համար էլ հպատակութիւն յայտնեց թաթարներին և անձամբ զրնաց Կարակորում՝ մեծ խանին ներկայացաւ: Մանգո մեծ խանն ուրախութեամբ ընդունեց

Հեթումին, և նա դարձաւ թաթարների դաշնակիցը:

Այդ խելացի վարմունքով Հեթում թէ Կիլիկիան ազատեց մոնղոլների յարձակումից և թէ առ ժամանակ պաշտպանուեց մահմեդական իշխանների դէմ: Թաթարներն իրանց զէնքերն ուղղեցին Իկոնիայի դէմ և նուաճեցին. Իկոնիայի անկմամբ Հեթում ազատուեց իր մի զօրեղ թշնամուց:

Սակայն Հեթումի թագաւորութեան վերջին տարիները Եգիպտոսի մահմեդական մամուլքները հզօրացան և մի քանի անգամ արշաւեցին Կիլիկիայի վրայ:

Հեթումի յաջորդներն իրանց թագաւորութեան տարիները մեծ մասամբ անց էին կացնում մահմեդականների դէմ պատերազմելով. թաթարների բարեկամութիւնն էլ միւս կողմից էր նրանց գրգռում: Այդ յաճախակի արշաւանքները փոքրիկ Կիլիկիայի համար կորստաբեր կարող էին լինել միայն: Նրանք զգալի եղան հայերի համար մանաւանդ այն ժամանակ, երբ թաթարները ժԳ-րդ դարու վերջերին մահմեդականութիւն ընդունելով իրանց զէնքերը դարձրին դաշնակից հայերի դէմ:

Ամեն կողմից թշնամիների յարձակումներին ենթակայ լինելով՝ Հեթումեան տոհմի վերջին թագաւորներն իրանց միակ յոյսը Եւրո-

պայի վրայ էին դնում և անընդհատ դիմումներ անում պապին՝ օգնութիւն ստանալու: Նրանց այդ քաղաքականութեանը շատ էին նպաստում լատինասէրների կուսակցութիւնը և պապի յատկապէս հայերին կաթոլիկ դարձնելու նպատակով նշանակած քարոզիչները, որոնք կոչուում էին ունիթոններ (միարարներ): Ունիթոնների մոլեռանդութիւնն այնտեղ էր հասնում, որ հայերից, եթէ կաթոլիկութիւն ընդունող էր լինում, կրկին մկրտում էին, այդպիսով ցանկանալով ցոյց տալ, որ հայերը քրիստոնեայ չեն: Նրանց կատաղի հակառակորդներն ազգային եկեղեցու կուսակիցներն էին, այդ կուսակցութիւնները գոյութիւն ունէին և՛ արքունիքում, և՛ իշխանների, և՛ հասարակ ժողովրդի մէջ: Ունիթոններին աջակցում էին հայ թագաւորների կողմից ազգականները. նրանց պայքարը արիւնհեղութեան հասաւ:

Այդ կուսակցական պայքարին աւելացան և գահի շուրջը կրկնուող խռովութիւնները. մեռնող թագաւորի ժառանգներն իրար ձեռքից գահը խլելու համար դաւադրութիւններ էին կազմում: Այդ ներքին երկպառակութիւնները նսլաստաւոր պայմաններ ստեղծեցին մահմեդականներին համար և Կիլիկիան ենթարկուեց անընդհատ յարձակումների: Եգիպտոսի մամուլքները շարունակ յարձակումներ էին գործում,

քաղաքները կործանում, հազարաւոր գերինե-
րով և հարուստ աւարով վերադառնում, և հայե-
րն ստիպուած էին միաժամանակ հարկ տալ
թէ եգիպտացիներին և թէ թաթարներին:

Հեթումեան տոհմի վերջին ներկայացու-
ցիչն էր Լևոն Դ. (1320—1341), որը փոխա-
նակ երկրի պաշտպանութեան մասին մտածե-
լու, զբաղուած էր միութեան խնդրով. նա լա-
տինամոլութիւնից դրդուած հալածում էր ազ-
գային եկեղեցու կուսակից իշխաններին. ոմանց
դաւադրութեամբ սպանել տուաւ և իրան շըր-
ջապատեց լատիններով: Նա իր վարմունքով մի-
անգամայն զգուեցրեց ժողովրդին:

Երկիրը մատնուեց մամլուքների նորանոր
արշաւանքներին: Ժողովուրդն իր վրայ վերց-
րեց երկրի պաշտպանութեան գործը և կամա-
մաւոր ինքնապաշտպանողական խմբեր կազմե-
ցին: Ժողովրդի ազատասիրական ոգին երևան
եկաւ այդ ինքնապաշտպանողական խմբերի մի-
ջոցով. նրանց չէին առաջնորդում ոչ թագա-
ւորը և ոչ երկրի իշխաններն ու հոգևորական-
ները. հայ ժողովրդի կեանքում հազուադիւրս են
այնպիսի դէպքեր, երբ գիւղացիութիւնն է աս-
պարէզ նետում: Մի քանի յաջող յարձակում-
ներով նրանք թշնամիներին քշեցին և երկիրն
ազատեցին վերջնական կործանումից: Իսկ թա-
գաւորը քաշուած ապահով տեղեր՝ դիմումներ

էր անում պապին, որը միայն մի պայմանով էր
խոստանում օգնել հայերին՝ եթէ նրանք կ'ընդու-
նեն կաթոլիկութիւն:

Եգիպտացիք լսելով Լևոնի դիմումների մա-
սին նորանոր յարձակումներ գործեցին և միայն
այն ժամանակ յետ քաշուեցին, երբ Լևոն աւե-
սարանի վրայ երդուեց՝ եւրոպացիների հետ
այլեւս հաղորդակցութիւն չունենալ:

Լևոն 1341 թուին մեռաւ անժառանգ, որով
Հեթումեան տոհմը վերջացաւ:

ԺԱ.

Լուսինեան հարստութիւն.

Լուսինեան թագաւորների ձգտումը. Ազգային և լատինասէր կուսակցութիւնների պայքարը. Դաւադրութիւններ. Կոստանդին Դ. Լևոն Ե. (1374—1375). Կիլիկիայի հայոց իշխանութեան վախճանը:

Լևոն Դ-ի մահուանից յետոյ հայկական դահի միակ ժառանգներ մնացել էին նրա հորաքրոջ որդիքը, որոնց հայրը Փրանսիական Լուսինեան տոհմի իշխաններից էր և Կիպրոսի լատին թագաւորի ազգականը: Նրանք շերմեռանդ կաթողիկէներ էին: Նրանցից անդրանիկին Լևոն նշանակել էր տէրութեան խնամակալ՝ պայլ: Նրա անունը Յովհաննէս էր:

Թագաւորի մահուանից յետոյ հայ իշխանները խորհուրդ անելով հրաւիրեցին Յովհաննէսի կրտսեր եղբօրը՝ Գուխտոնին՝ նախօրօք խօսք առնելով, որ նա հայ եկեղեցու պաշտպան կըլինի: 1342 թուին Գուխտոն թագաւոր օծուեց Կոստանդին Բ. անունով:

Կոստանդին Բ. (1342—1344) հակառակ իր խոստման իրեն շրջապատեց լատին ազգա-

կաններով, յարաբերութիւն սկսեց Հռովմի Պապի հետ միութեան առթիւ և յոյս դնելով նրա խոստումների վրայ մերժեց եզիպտացիներին հարկ տալ: Ազգային կուսակցութեան պարագլուխները դաւադրութիւն կազմեցին նրա դէմ և նրան իր երեխաներով սպանեցին:

Լատինասէրներն առ ժամանակ սարսափահար տեղի տուին և այն ժամանակ ազգային կուսակցութիւնն առաջ քաշեց հայ իշխանական տոհմից Կոստանդին, որը թագաւորեց Կոստանդին Գ. (1344—1363) անունով: Նա կրկին հարկատու եղաւ եզիպտացիներին. նա հարեանների դաշնադրութեամբ կարողացաւ Կիլիկիան ազատել արտաքին թշնամիներից: Սակայն նրա մահուանից յետոյ կրկին խռովութիւններ բարձրացան երկու կուսակցութիւնների մէջ և երկիրը մատնուեց անիշխանութեան: Ամեն մի կուսակցութիւն իր թեկնածուին էր առաջ քաշում. լատինամոլները պահանջում էին, որ դահն անցնէ օրինաւոր ժառանգին, որ այդ ժամանակ նախկին խնամակալ Յովհաննէսի ջերմ կաթողիկ Լևոն որդին էր. նրա թեկնածութիւնը պաշտպանում էր պապը. իսկ ազգային կուսակցութիւնն առաջ էր քաշում հայ իշխանական ծագում ունեցողներին:

Այդ անիշխանութիւնից օգտուելով եզիպտացիք յարձակուեցին Կիլիկիայի վրայ և շատ

տեղեր իրանց զօրքերով բռնեցին: Երկրի դժբաղդութեանը վերջ տալու նպատակով վերջապէս հայերը հրաւիրեցին Լևոնին գահը ժառանգելու միայն այն պայմանով, որ ազգային եկեղեցու ծէսով օծուի և միութեան խնդիր չյարուցանի:

Մեծ դժուարութեամբ Լևոն եկաւ (1374 թ.), սակայն հակառակ իր խոստման չէր համաձայնուում հայկական ծէսով օծուելու և իր վերաբերմունքով դէպի հայ եկեղեցին միանգամայն յուսախաբ արաւ ազգային կուսակցութեանը:

Լևոն հազիւ եօթն ամիս կարողացաւ թագաւորել. եգիպտացիք գրգռուած ազգային կուսակցութեան հաղորդած լուրերից՝ մեծ զօրքով պաշարեցին Սիս մայրաքաղաքը, ուր փակուած էր Լևոն. ազգային կուսակցութեան պատգամաւորները միւս կողմից հրաւիրեցին Հալէպի սուլթանին, իսկ Լևոնին շարունակ գրդում էին՝ հարկ չտալ եգիպտացիներին: Նրանք մինչև իսկ դաւադրութիւն կազմեցին Լևոնի կեանքի դէմ, և Լևոն յուսահատուած իր և ընտանիքի կեանքի ապահովութեան համար խոստում առնելով՝ 1375 թուի ապրիլի 16-ին անձնատուր եղաւ եգիպտացոց զօրապետին: Դրանով էլ վերջացաւ հայկական իշխանութիւնը Կիլիկիայում: Եգիպտացիք տիրեցին ամբողջ երկրին և հայերը նե-

ղուած նրանց հարստահարութիւններից խուճբ-խուճբ թողեցին երկիրը և ցրուեցին զանազան կողմեր:

Իսկ Բիւզանդիան իր վերջին օրհասն էր ապրում. նա ուժերը լարած դիմադրում էր օսմանցիներին, որոնք արդէն հասել էին իր մայրաքաղաքի դռներին:

Լևոն Ե. Կիլիկիայի վերջին թագաւորի մասին հետեւեալ մանրամասնութիւններն են հաղորդում.

Լևոն 1374 թուի յուլիսի 24-ին բազմաթիւ վրտանգներից խուսափելով իր Մարգարիտ տիկնոջ և ազգականների հետ 25 ձիաւորով մտաւ Սիս: Ամբողջ երկիրը բռնուած էր եգիպտացիներով և ճանապարհները փակուած. միայն Սիսն էր ազատ, որ բազմաթիւ յարձակումներից համարեա կիսակործան դրութեան մէջ էր:

Նա խոստացել էր հայ ծէսով օծուել. սակայն իբրև ջերմհուանդ կաթոլիկ իր հետ Սիս էր բերել կաթոլիկ եպիսկոպոս և կաթոլիկական միւռոն: Հայերը վրդովուեցին այդ բանից, և վերջ 'ի վերջոյ Լևոն համաձայնուեց նախ օծուել կաթոլիկ եպիսկոպոսի, ապա հայ կաթողիկոսի ձեռքով:

Սեպտ. 14-ին Վերացման Խաչի տօնն էր. Սսի մայր եկեղեցին լիքն էր խուռն բազմութեամբ: Լևոն կանգնած էր՝ մի կողմին ունենալով հայոց կաթողիկոսին և միւս կողմին՝ կաթոլիկ եպիսկոպոսին:

Օծումից յետոյ նա հայ իշխաններին ասաց. «Մենք հնազանդ ենք Հռովմի եկեղեցուն և կաթոլիկ հաւատ ունինք. դուք էլ պարտաւոր էք նոյնն ունենալ»:

Եգիպտական 22000-նոց բանակը բռնած էր Միստանոզ ճանապարհները. հայերը պաշար անցկացնելու համար ամեն անգամ ստիպուած էին լինում մեծաքանակ գումար տալ:

Լեոն իր վարմունքով սկզբից և եթ իր դէմ զինեց ազգայնականների կուսակցութիւնը. նրանք մի կողմից եգիպտացիներին էին զրգուում նրա դէմ, միւս կողմից Լեոնին էին զրգուում հարկ չվճարել: Ազգայնական կուսակցութեան ատելութիւնն այն աստիճանի էր, որ նրանք խնդրեցին սուլթանին թագաւոր կարգել մահմեդականութիւն ընդունած Աշոտին: Միւս կողմից նրանք դիմեցին Հալէպի սուլթանին, որ դայ և քաղաքը գրաւէ: 1375 թ. յունուար 1-ին սուլթանը 15000 զօրքով կանգնեց Սսի առաջ: Լեոն ամենքին հաւաքեց միջնաբերդը.

Նա անձամբ մասնակցում էր դիմադրութեանը և ծնօտի վրայ վէրք ստացաւ: Նա պառկել էր աշտարակներից մէկում: Ազգայնականները կաթողիկոսի մասնակցութեամբ ժողով գումարեցին և դաւադրութիւն կազմեցին նրա կեանքի դէմ: Դաւադիրները յարձակուեցին աշտարակի վրայ, սպանեցին հայ պահապաններին և սկսեցին կացիներով դռները ջարդել, որպէսզի մտնեն խուցը, ուր Լեոնն էր պառկած: Լեոն թողով իջնելով աշտարակից՝ փախաւ ազատուեց: Նա յուսահատուած գրաւոր խոստում ստացաւ եգիպտացոց զօրապետից և 1375 թուի ապրիլ 16-ին անձնատուր եղաւ: Նոյն ամսի 22-ին աղաւնու պոստով այդ լուրը իմացուեց Կահիրէում, որի առթիւ երեք օր շարունակ թմբկահարութիւն կատարուեց:

Լեոն իր ընտանիքով ուղարկուեցաւ Եգիպտոս. սուլթանը թոյլ տուաւ նրան Կահիրէի հայերի երաշխաւորութեամբ ազատ ապրել՝ առանց քաղաքից հե-

ռանալու իրաւունքի: Նա եօթը տարի մնաց դերութեան մէջ և այդ ժամանակամիջոցում անընդհատ դիմումներ էր անում պապին, Կիպրոսի, Սպանիայի և Կաստիլիայի թագաւորներին, որպէսզի միջնորդեն իրեն ազատելու: Բոլոր միջնորդութիւններն ՚ի զուր էին անցնում: Վերջապէս նրա խոստովանահայրը՝ Յովհաննէս Դարդէլ լատին վարդապետը Լեոնի նամակներով շրջեց Եւրոպայի արքունիքները և նկարագրեց նրա դառն վիճակը: Մեծամեծ նուէրներ ուղարկուեցան Կաստիլիայի և Արագոնի թագաւորների կողմից Եգիպտոսի սուլթանին, և 1382 թ. սեպ. 30-ին Լեոն ազատ արձակուեց դերութիւնից:

Լեոն անմիջապէս հեռացաւ Եգիպտոսից: Սուլթանը զղջաց որ նրան ազատ է թողել, որովհետեւ վախնում էր, որ Լեոն կըզրգոէ կրոնական թագաւորներին իր դէմ. բայց ուշ էր: Նոյն տարուայ դեկտ. 12-ին նա հասաւ Վենետիկ, որտեղից շտապեց պապի տեսութեանը: Պապը մեծ թափօրով ընդառաջ ելաւ, խոշոր դրամական նուէր տուաւ, որպէսզի նա գնայ իր գահին տիրանայ: Լեոն այդտեղից գնաց Սպանիա և ապա Կաստիլիա: Երկու թագաւորներն էլ մեծ շքով ընդունեցին հայոց թագաւորին. Սպանիայի թագաւորն առանձին հրովարտակով Լեոնին նշանակեց երեք քաղաքի տանուտէր և նրանց եկամուտը նրան շնորհեց: Կաստիլիայի Յովհաննէս թագաւորը լսելով Լեոնի գալու մասին, ընդառաջ զուրս եկաւ: Լեոն հեռուից տեսնելով իր ազատարարին, իջաւ շորուց և ծունր դրաւ նրա առաջ. Յովհաննէս հետեց նրա օրինակին: Այն ժամանակ Լեոն ասաց. «Տէր, ես եմ՝ պարտաւոր Ձեր արքայական վիհափառութեան առաջ մեծարանք անելու, որովհետեւ Ձեզ և Ձեր բարութեանն եմ պարտական, որ ազատուեցի այն խիստ և դժնդակ բանդից»: Լեոն

մի առ ժամանակ մնաց նրա մօտ, մեծ պատիւներ և նիւթական օժանդակութիւն ստացաւ: Այնուհետև ուղևորուեց Ֆրանսիա, ուր թագաւորում էր Կարոլոս Զ. Նոյնպիսի պատիւներ ստացաւ և նրանից: Կարոլոս իր «յոյժ պատուական և յոյժ սիրելի եղբայրակից հայոց թագաւորին» ամսական 500 Փր. նպաստ նշանակեց:

Լևոն թէև զնացել էր Եւրոպա օգնութիւն խընդրելու, որ կարողանայ Կիլիկիան ազատել եզիպտացիներից, սակայն նիւթական մեծամեծ նպաստները, որ նա առատութեամբ ստանում էր և Փարիզի հանգիստ կեանքը միանգամայն մոռացնել տուին և Կիլիկիայի գահը, և թագաւորութիւնը. իսկ ժողովրդի մասին նա երբէք էլ չէր մտածել: 1393 թուի նոյեմբ. 29-ին, 51 տարեկան հասակում, վաղաժամ ծերացած մեռաւ Փարիզում և մեծ շքով թաղուեց Կեղեսարիեանց վանքում: Նրա կտակի համաձայն ղին հաղցրուած էր սպիտակ զգեստով՝ ղէմքն ու ոտները բաց, սպիտակախառ անկողնի մէջ. գլխավերևը ոսկեղէն թագն էր: Նրա ցանկութեան համաձայն դադաղը տանում էին 12 սպիտակ հագած աղքատներ, նոյնպիսի չորս հոգի էլ ջահեր էին բռնել: Թաղումը շատ հետաքրքիր էր Ֆրանսիացիների համար, որովհետև կատարում էին հայոց թագաւորներին յատուկ թաղման արարողութեամբ և եղանակով: Նա իր ունեցածը բաշխեց կարօտեալներին, հիւանդանոցներին, վանքերին, ծառաներին և մտերիմներին:

Տապանի վրայ գրուած է. «Այսեղ հանգչում է մեծասոհմ և մեծապայծառ իշխան Լևոն Լուսինեան Ե., Հայոց բագաւորութեան լաթին արքան, որ հոգին աւանդեց առ Աստուած Փարիզում նոյեմբեր ամսուայ 29-րդ օրը, Բրիսսոսի 1393 քուսկանին: Աղօթեցէ՛ք նրա համար»:

ՌՈՒԲԻՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ռուբէն իշխան	1080—1095	թ.
Կոստանդին իշխան	1095—1100	»
Թորոս իշխան	1100—1123	»
Լևոն իշխան	1123—1136	»
Կիլիկիան Յունաց իշխան, տակ	1136—1145	»
Թորոս իշխան	1145—1168	»
Խնամակալութիւն	1168—1170	»
Մլեն (Միքայէլ) իշխան	1170—1175	»
Ռուբէն իշխան	1175—1185	»
Լևոն Ա. թագաւոր Կիլիկիայի	1185—1219	»
Զապէլ (Խնամակալութիւն)	1219—1222	»
» և Ֆիլիպ	1222—1225	»

ՀԵԹՈՒՍԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Հեթում Ա. (Զապէլի հետ)	1226—1270	»
Լևոն Բ.	1270—1289	»
Հեթում Բ.	1289—1297	»
Թորոս	1293—1295	»
Սմբատ	1297—1298	»
Կոստանդին Ա.	1298—1299	»
Խնամակալութիւն	1299—1301	»
Լևոն Գ.	1301—1307	»
Օշին	1308—1320	»
Լևոն Դ.	1320—1342	»

ԼՈՒՍԻՆԵԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹԻՒՆ

Գուխտոն կամ Կոստանդին Բ.	1342—1344	»
Կոստանդին Գ. (հայ)	1344—1363	»
Լևոն (հայ)	1363—1365	»
Կոստանդին Դ. (հայ)	1365—1373	»
Լևոն Ե. Լուսինեան	1374—1375	»
Նրա մահը	—1393	»

Յ Ա Ն Կ.

երես

	Ներածութիւն	1
ա)	Քրիստոնեայ Արշակունիք	12
բ)	Ոսկէ դար	73
գ)	Կրօնական պատերազմներ	82
դ)	Ինքնավար Հայաստան	103
	Արաբներ և մահմեդականութիւն	114
ե)	Հայաստանն Արաբական իշխան. տակ	123
զ)	Բազրատունեաց հարստութիւն	129
է)	Հայաստանի անկումը	159
ը)	Կիլիկիա	173
թ)	Ռուբինեան հարստութիւն	178
ժ)	Հեթումեան հարստութիւն	191
ժա)	Լուսինեան հարստութիւն	196

8 11 11 4

[Faint, illegible handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page]

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0425420

16125